

Війна і мир (скорочено)

Лев Толстой

Роман

ТОМ ПЕРШИЙ

Частина перша

В липні 1805 року відома фрейліна імператриці Анна Павлівна Шерер давала невеликий вечір. Першим приїхав важний і чиновний князь Василь Курагін. Він мав мету своїх відвідин: довідатись про плани імператриці щодо посади, на яку він бажав улаштувати свого сина. Розмова заходить про дітей князя, і Анна Павлівна виказує незадоволення поведінкою його молодшого сина Анатолія. Князь не заперечує їй і сам скаржиться на своїх синів: Іполіт — безтурботний дурень, а Анатоль — турботний, і його утримання коштує батькові чимало. Господиня пропонує засіб його виправлення й поліпшення майнового стану — одруження з княжною Болконською. Князь погоджується, адже дівчина багата й з хорошого роду. Анна Павлівна обіцяє цього ж вечора переговорити з Лізою, дружиною молодого князя Болконського, про сватання Анатолія до її зовиці.

Вітальня фрейліни наповнюється людьми різними за віком і характерами, але однаковими по товариству, в якому вони жили. Приїхала дочка князя Василя красуня Елен, яка завжди під час розмови поглядала на Анну Павлівну і переймала її вираз обличчя; молода маленька княгиня Болконська, яка через свою вагітність не виїжджала у великий світ, але ще їздила на невеликі вечори, всім було весело дивитися на гарненьку майбутню матір, і кожен, хто розмовляв із нею, бачив її світлу усмішку, думав, що він сьогодні особливо любий; приїхав князь Іполіт, сип князя Василя, та багато інших. Анна Павлівна запросила і двох "цікавих людей": віконт Мортемара, "гарного емігранта, із справжніх" і абата Моріо, "його недавно приймав государ". Ними господиня "частувала" своїх гостей. Майже всі гості спілкуються між собою французькою мовою. Незабаром після маленької графині увійшов товстий, масивний молодик в окулярах — незаконний сип відомого вельможі графа Безухова. П'єр щойно повернувся з-за кордону, де виховувався, й вперше був у вищому світі. На обличчі господині виявились неспокій і страх, коли вона побачила в дверях П'єра, що могли стосуватися розумного й боязкого, спостережливого і природного погляду, який відрізняв його від усіх у цій вітальні. Віконт розповів анекдот про Наполеона і відому артистку. Анекдот сподобався, дами здавалися схвильованими. Анна Павлівна помічає, що абат і П'єр говорять занадто жваво і природно, саме це їй не подобається. Вона втручається в розмову і для зручності спостереження приєднує їх до загального гуртка. В цей час до вітальні увійшов князь Андрій Болконський, невеликий на зріст, дуже вродливий молодик з виразними і сухими рисами обличчя. Його погляд, його поведінка доводили, що всі присутні у вітальні йому добре знайомі і добряче набридли, а більш за всіх, здавалося, наганяла йому нудьгу його вродлива і жвава дружина. Анна Павлівна запитує, чи правда, що він збирається на війну, і князь Андрій сухим і нудним голосом повідомляє, що Кутузов хоче його до себе ад'ютантом. Як тільки він побачив П'єра, погляд його став ласкавим і дружнім. Незабаром князь Василь від'їжджає з дочкою на бал до англійського посланника. У передпокої його наздоганяє літня дама — княгиня Анна Михайлівна Друбецька — і попросить князя Василя замовити слово государю, аби її сина Бориса перевели до гвардії,

і слово Кутузову, аби той узяв Бориса в ад'ютанти. Князь Василь, який розпочинав свою кар'єру завдяки батьку цієї княгині, неохоче погоджується виконати перше прохання і категорично відмовляється викопати друге. У вітальні в цей час триває розмова про Наполеона. Віконт говорить, що ще рік перебування на престолі Наполеона, і "хороше французьке громадянство" буде знищене. П'єр хотів був сказати щось, але Анна Павлівна, вартуючи його, перебила і, бажаючи бути люб'язною з віконтом, висловила думку, що французька нація звільниться від узурпатора Наполеона і кинеться в обійми законного короля. Князь Андрій висловив сумнів: до минулого, на його думку, важко буде повернутися. П'єр зміг-таки вставити слово і зауважив, що дворянство перейшло на бік Наполеона. Віконт це заперечує, але князь Андрій підтримує П'єра. Необізнаний в умовах вищого світу, П'єр починає відверто висловлювати свої думки щодо особистості Наполеона. Господиня і всі присутні шоковані самостійністю його суджень, що суперечать усталеному погляду російської аристократії на Наполеона. На допомогу своєму другу приходить князь Андрій і говорить, що Наполеона можна вважати великим, коли той не боїться подати руку хворим у чумному шпиталі, але є вчинки, які важко виправдати. З цими словами князь Андрій підвівся, щоб їхати додому. Тієї ж миті князь Іполит Курагін раптом встав і, зупиняючи всіх, почав розповідати анекдот. Говорив він російською (за його словами, інакше могла пропасти вся сіль анекдоту), з такою вимовою, як француз, що рік прожив в Росії. Анекдоту ніхто не зрозумів, як і те, чому його треба було розповідати неодмінно російською, але всі падали належне світській люб'язності князя, що приємно закінчив неприємну вихватку мсьє П'єра. В передпокої князь Іполіт стояв біля гарненької вагітної княгині і дивився на неї в лорнет. Анна Павлівна вже встигла переговорити з Лізою про сватання, яке вона затівала між Анатолем і зовицею маленької княгині. Князь Андрій сухо й з неприязню звернувся до князя Іполіта, який заважав йому пройти до карети, а потім привітно нагадав П'єру, що чекає його на вечерю. Після їхнього від'їзду віконт зауважив, що маленька княгиня дуже мила, майже, як французенка, й можна пожаліти "цього офіцера, який корчить з себе можновладну особу". Іполіт крізь сміх вимовив, що він вміє взятися за діло.

З салону Шерер П'єр поїхав до князя Андрія. Він стає свідком сцен його подружнього життя. Княгиня Ліза боїться майбутніх пологів і не хоче їхати без чоловіка в село до його батька. Її дорікання лише дратують чоловіка, він не розуміє її страхів. У відвертій розмові з другом князь Андрій зізнається, що його шлюб був помилкою, хоча його дружина прекрасна жінка, він іде на війну, бо його не влаштовує життя, яким він живе. П'єр дає слово князю Андрію більше не брати участі в гультьяйських розвагах у компанії Анатолія Курагіна.

Незважаючи на те, що П'єр пообіцяв князю Андрію не їздити більше до Анатолія Курагіна, того ж вечора він знову поїхав. Йому спало на думку, що слово, дане князю Андрію, не має ніякого значення, адже раніше він дав слово Анатолію бути в нього. Коли П'єр увійшов, вечеря вже скінчилась, але гості не роз'їжджались, він почув регіт знайомих голосів і рев ведмедя. Вся п'яна компанія з'юрбилася біля вікна, а в середині її виділялись Анатоль Курагін і Долохов. П'єр не відразу зрозумів, що тут відбувалось. Анатоль, побачивши П'єра, схопив пляшку з вином і примусив його пити склянку за склянкою, а тим часом розповів, що Долохов пішов на парі і збирається випити пляшку рому одним духом, сидячи при

цьому на вікні третього поверху з опущеними назовні ногами. Долохов жив разом з Анатолем Курагіним, і, хоча був небагатий, до того ж без усяких зв'язків, зумів поставити себе так, що його поважали більше, ніж Анатолія. Він був знаменитість у світі гультьїв, бо грав у всі ігри і ніколи не програвав, а скільки б він не пив, ніколи не втрачав ясності розуму. І тепер він здавався тверезим серед п'яної компанії. Він виграв парі, хоча це здавалося майже неможливим. Сп'янілий П'єр хотів повторити те, що зробив Долохов, але Курагін закликає всіх їхати гуляти далі. П'єр запропонував узяти з собою ведмедя. Князь Василь виконав свою обіцянку, дану княгині Друбецькій. Її сина Бориса перевели до гвардії прапорщиком, і княгиня повернулася в Москву до своїх багатих родичів Ростових. В родині Ростових іменини Наталій, матері і меншої дочки, тому з ранку приїздить з візитами та поздоровленнями, їх приймають граф і графиня та їхня старша дочка Віра, допомагає княгиня Друбецька. Приїздить Карагіна з дочкою. Мова заходить про останню міську новину — хворобу графа Безухова. Княгиня Друбецька розповідає про скандал, до якого причетні син графа П'єр, Долохов і Курагін: вони прив'язали квартального до ведмедя і пустили їх в річку. За це Долохова розжалували в солдати, сина Безухова вислано в Москву; скандал навколо імені Анатолія зам'яв князь Василь. Всі засуджують поведінку П'єра і жаліють графа Безухова, який любить свого сина і навіть звернувся до государя, щоб визнати П'єра законним спадкоємцем. Карагіна повідомляє, що у Москву, наче у службових справах, приїхав князь Василь Курагін, але всі знають, що мета його приїзду — хвороба графа Безухова, адже князь Василь по дружині прямий спадкоємець усієї маєтності графа. Під час цієї розмови у вітальню вбігла тринадцятилітня чорноока, з великим ротом, негарна, але жвава дівчинка — молодша дочка графині Наташа. Очевидно було, що вона не розраховувала бігу і опинилась у вітальні, вона підбігла до матері і, незважаючи на її суворий тон, пригорнулася до неї, сміючись, дістала з-під спіднички ляльку. За Наташею в кімнату увійшли її брати студент Микола і маленький Петруша, син княгині Друбецької Борис, тепер гвардійський офіцер, та графова небога — п'ятнадцятилітня Соня. Вони розташувались у вітальні, намагаючись стримати молоду природну жвавість і веселість. Першою не витримала Наташа, вибігла з кімнати. За нею, знайшовши зручний привід, пішов Борис, а потім Петруша, досадуючи на розлад їх веселої гри. У вітальні точаться розмови про можливу війну Росії проти Наполеона, граф повідомляє, що Микола вирішив залишити навчання і йде на військову службу. Микола, поглядаючи на Соню і гостю-панночку, говорить, що не здатен ні до якої служби, крім військової. Гостя хвалить Наташу. Графиня Ростова визнає, що виховує її не так, як старшу, Віру, з вихованням якої "мудрували".

Залишивши вітальню, Наташа ховається у квітковій, чекаючи Бориса. Борис пройшов через кімнату, зупинившись перед дзеркалом. Майже відразу за ним вийшла плачуча Соня. Наташа хотіла вийти зі своєї схованки і втішити її, але увійшов Микола. Соня ревнує й докоряє йому панночкою Карагіною. Микола запевняє її у своєму коханні і цілує. Коли вони пішли, Наташа викликає Бориса і пропонує йому поцілувати ляльку. Він відмовляється, Наташа питає, чи не хоче Борис поцілувати її, але той не наважується, тоді Наташа сама цілує його. Борис говорить, що закоханий у Наташу, але треба почекати чотири роки, тоді він проситиме її руки.

Коли гості поїхали, графиня хоче поговорити з подругою дитинства княгинею Друбецькою

наодинці і дорікає Вірі, що та не здогадалася залишити їх. Віра проходить через кімнату, де розташувалися дві молоді пари, Наташа з Борисом і Микола із Сонею, побачивши, що Микола скористався її чорнилом, щоб записати вірша для Соні, вона затримується. Віру не зворушують ці прояви першого кохання, навпаки, вона з погордою ставиться до них і називає їх дурницями, поведінку молоді — безглуздою. Наташа, спалахнувши, зауважила, що вони не займають її з Бергом, Віриним залицяльником. Слова Віри псують усім настрій, але вона, здається, отримує від цього задоволення.

У вітальні графиня розпитує свою подругу, хто допоміг їй перевести Бориса у гвардію, адже син графині йде на військову службу лише юнкером, а Борис — прапорщиком. Забувши своє приниження під час розмови з князем Василем, княгиня розписує, який той був милий і привітний до неї. Вона скаржиться графині на те, що не має коштів на обмундирування свого сина, і коли хрещений батько її сина старий граф Безухов не залишить йому нічого у спадок, то всі її клопоти будуть марними. Вона називає всіх багатіїв егоїстами, навіщо, наприклад, багатство Безухову, коли життя вже втомило його, її ж Боренька тільки починає жити. Княгиня говорить, що їй байдуже, якої думки будуть про неї, але вона зараз же їде до графа просити грошей для обмундирування Бориса. Граф просить передати П'єру запрошення на іменинний обід. Дорогою до графа Безухова княгиня просить свого сина бути лагідним і люб'язним з хворим. Борис погоджується, хоча і виказує сумнів, що з цього щось вийде, крім сорому. В домі графа Безухова їх холодно приймає князь Василь. Борис посміхнувся про себе, коли побачив, якими сумними стали очі його матері, щойно мова зайшла про хворобу графа. На відміну від матері він намагався говорити спокійно і гідно, хоча не забував додавати, звертаючись до князя, "ваше сіятельство". Княгиня наполегливо хотіла бачити хворого і впевнено називала його не інакше, як "дядечком". Князь Василь зрозумів, що відкараскатись від неї буде дуже важко і, хоча вбачав у ній суперницю за спадок, дозволив увійти до хворого графа. Борис пішов до П'єра запросити його від імені Ростових на обід.

П'єр вже кілька днів жив у домі батька, але жодного разу його не бачив: родичі побоювались, що ця зустріч вплине на заповіт, і не допускали його до графа. П'єру ж говорили, що його негідна поведінка у Петербурзі остаточно зруйнувала здоров'я графа і той не кликав свого незаконного сина. П'єр не впізнав Бориса, хоча вони часто гралися дітьми в домі Ростових. Борис передає запрошення і гордо повідомляє П'єру, що ні він, ні його мати не шукають матеріальної вигоди від свого теперішнього візиту до хворого графа і не приймуть від нього нічого, навіть коли граф згадає їх у заповіті. П'єр у захваті від Бориса і вирішує поїхати на обід до Ростових, щоб здружитися з ним. Княгиня Друбецька виходить з покоїв графа в сльозах, вона намірилася приїхати ночувати біля хворого. Борис запитує про ставлення графа до П'єра, мати відповідає, що все вирішить заповіт. Коли княгиня Друбецька була відсутня, графиня Ростова попросила свого чоловіка дати їй п'ятсот рублів. Хоча вільних грошей у графа не вистачало, він не міг відмовити своїй дружині і велів принести для графині сімсот. Ці гроші графиня віддала княгині Друбецькій на обмундирування сипа.

В дім Ростових з'їжджаються на обід гості. Чекають Марію Дмитрівну Ахросимову, поважну даму, відому не стільки своїм багатством і знатністю, скільки сильним правдивим характером. Серед гостей — Берг, яким дражнила Наташа сестру Віру. Це самовпевнений

молодик, який може говорити тільки про себе і навіть не помічає, що над ним насміхаються. Приїхав і П'єр, але почувається він ніяково, дивлячись на нього, навіть важко повірити, що він причетний до зухвалої вихватки з квартальним. Нарешті приїздить Марія Дмитрівна. Вона щиро вітає графиню і свою улюбленицю Наташу. Помітивши П'єра, вона відверто і привселюдно соромить його за гульотинське життя і поведінку. За столом П'єр багато їсть, багато п'є. Напроти нього сидить Наташа, вона закохано поглядає на Бориса, що сидить поруч з П'єром. Ці погляди, її жвавість та веселість сповнюють П'єра радістю, йому хочеться сміятися невідомо від чого. Наташа щаслива, все для неї здається можливим. Через увесь стіл, перериваючи розмову дорослих, вона звертається до матері із запитанням, яке буде морозиво. І хоча вона порушує правила етикету, всі сміються, дивуючись її хоробрості. Коли почались танці, вона запрошує П'єра і поводить зовсім, як доросла. Але, коли її батько починає з Марією Дмитрівною танок, що танцювали в його молодості, вона забуває про свою "дорослість" і біжить через залу, закликаючи всіх милуватися її батьком.

В той час, як у Ростових танцювали, з графом Безуховим знову стався удар. Лікарі певні, що він не доживе до ранку. Проститися зі славетним графом приїздить навіть головнокомандуючий Москви. Князь Василь починає боротьбу за графів спадок: він іде в покої племінниць графа, що живуть в цьому ж домі, і довідується в старшої з них, де сховано графів заповіт: у портфелі під подушкою. Він переконує княжну, що заповіт, складений на користь П'єра, матиме законну силу, якщо государ визнає П'єра законним сином, і "П'єр буде вже не П'єр, а граф Безухов". Княжна у розпачі. Князь Василь запевняє її, що "помилку" графа стосовно заповіту можна виправити, якщо знайти портфель. В цей час приїздить П'єр, за яким послали, бо граф, виразно дивлячись на П'єрів портрет, дав зрозуміти, що хоче його бачити. Супроводжує П'єра княгиня Друбецька. П'єр помітив, що ставлення до нього змінилося, йому виказували шану люди, які раніше його не помічали. Причини цих змін він не зрозумів, але вирішив, що так напевне треба в ці трагічні хвилини; Анна Михайлівна Друбецька поводитись так впевнено, що П'єр скорився їй і робив усе так, як вона підказувала. Графа соборували, і П'єр разом з іншими увійшов в покої графа. Він вперше бачить ці сумні приготування до смерті і спочатку навіть не дуже розуміє, до чого тут готуються. Під час служби сталася перерва, хворому давали ліки. П'єр помітив, що князь Василь і старша княжна пройшли через кімнату і підійшли не до хворого, а до ліжка, на якому той раніше лежав, потім вони вийшли з кімнати і повернулися, коли служба вже закінчувалась. Потім П'єр підійшов до безпомічного батька, який і рукою не міг поворухнути, і тільки тепер зрозумів, що смерть його близька. Після соборування хворого залишили відпочити. П'єр вийшов з кімнати батька разом з іншими. Анна Михайлівна, безперечно, помітила маневри князя Василя і старшої княжни під час соборування і здогадалась, що знаходиться у портфелі, який тримала княжна. Княгиня Друбецька розуміє: якщо спадок дістанеться князю Василю, то її сину нічого не перепадє, тому вона обстоює інтереси П'єра. Князь Василь і княжна хочуть увійти до графа, поки там нікого з чужих немає, але Анна Михайлівна, вчепившись у портфель, не дає їм пройти. В цей час середня княжна вискочила з кімнати хворого і сказала, що граф кінчається. Старша княжна впустила портфель, Анна Михайлівна його швидко підхопила і кинулася у спальню до графа. Схаменувшись, за нею пішли князь Василь і старша княжна. Через кілька

хвилин княжна вийшла, обличчя її стало лютим, коли вона побачила П'єра, вона зі злістю говорить, що той тепер може радіти. Вранці Анна Михайлівна сказала П'єру, що заповіт ще не відкривали, але начебто перед смертю граф обіцяв їй подбати про долю її сина Бориса, і вона сподівається, що П'єр виконає волю свого батька.

У Лисих Горах, маєтку князя Миколи Андрійовича Болконського, очікують приїзду молодого князя Андрія з дружиною. Господар маєтку старий князь Болконський ще за часів імператора Павла був висланий сюди і з того часу нікуди не виїздив. Йому вже давно дозволили проживати у столицях, але це не змінило нічого в його житті. Він говорив: той, кому він потрібен, приїде сам у Лисі Гори, а йому ніхто не потрібен. Він жив з дочкою Марією, а при ній була компаньйонка французенка мадмуазель Бур'єн. Князь вважав, що найгірше зло у житті — бездіяльність, і сам навчав свою дочку математиці, аби та не була схожа на "наших дурненьких панночок". Князя поважали і побоювались, хоча він давно відійшов від справ, поважні губернські чиновники радились з ним і вважали за звичайне очікувати його прийомних годин нарівні з його садівником або дочкою.

Ніщо не змінилося у розкладі старого князя і в день приїзду сина. З ранку, як завжди, прийшла на заняття княжна Мар'я. Ці заняття завдавали чимало страждань княжні: князь нетерплячий і невитриманий, а княжна, боючись батькового гніву, не могла второпати під його поглядом і простих завдань, вона чекала тільки кінця занять, щоб на волі й самоті зрозуміти і розв'язати задачу. Батько дає їй листа і книгу, яку надіслала подруга дитинства — Жюлі Карагіна, та панночка, що була з візитом у Ростових. В листі Жюлі описує останні новини: у Москві тільки й розмов, що про війну, государ має намір залишити Петербург і очолити російську армію, більшість молодих аристократів пішла на військову службу, серед них і молодий, милий серцю Жюлі, Микола Ростов. Вона обіцяє потім розповісти подрузі про сцену прощання, яка буцім-то сталась між Жюлі і Миколою. Далі вона розповідає про смерть графа Безухова і про П'єра, якого визнали законним сипом, і тепер він володар найбільшої маєтності в Росії. Це примушує всіх змінити своє ставлення до нього, особливо матінок, в яких дочки на виданні. Жюлі вважає П'єра повною нікчемою, не бажає шлюбу з ним, хоча, за її словами, дехто вже вважає її графинею Безуховою.

Повідомляє Жюлі і про плітки, які вона чула від Друбецької, що готується шлюб княжни Марі: й Анатолія Курагіна. Княжна Мар'я пише листа у відповідь, в якому не погоджується з оцінкою, яку дала Жюлі П'єру, говорить про його прекрасне серце. Княжна жаліє П'єра, розуміючи, який тягар відповідальності лежить тепер на його плечах. Через якийсь час у маєток приїжджає князь Андрій із дружиною. Жінки обмінюються останніми новинами, і між іншим Мар'я дізнається, що Андрій іде на війну. Старий князь відводить для побачення з Андрієм визначені часи. Батько і син говорять про політику і майбутню війну. Князь Андрій ходить маєтком, впізнає кімнати, у яких він виріс, знайомі з дитинства речі. За обідом розмова про політику і про Наполеона відновлюється. Коли мова заходить про Суворова і князь Андрій намагається засумніватися в тому, що Суворов у всіх боях виявляв свій геній і талант полководця, його батько виходить із себе і заявляє, що "ніякій Бонапарте" із Суворовим не зрівняється. Князь Андрій звертає увагу на те, що у французів гарна армія, чудові солдати, але проте одну за одною розбирає всі помилки Наполеона. Батько помічає, що син прекрасно розуміє політичні перспективи. Ввечері цього ж дня князь Андрій іде. Перед розставанням княжна Мар'я заходить до брата і просить його бути

ласкавим з дружиною, що, за її словами, "це дитина, така мила, весела дитина". Вона нагадує Андрієві, що його дружині буде тяжко залишитися в селі без чоловіка і того товариства, до якого вона звикла. Можливо, тільки мадемуазель Бур'єн зможе втішити "маленьку княгиню". Князь Андрій не розділяє думки сестри, бо "їхня мадемуазель" йому не сподобалась. Він говорить, що Мар'ї, певне, несолодко живеться з батьком — у того завжди був складний характер. Княжна навіть злякалася такої "погордливості думки", вона вважає це гріхом, запевняє, що цілком задоволена своїм життям. Що дійсно турбує і лякає її, так це ставлення батька до релігії, Мар'я не розуміє, як людина з таким розумом не може бачити того, що "ясно, як день". Вона намагалася вплинути на батька, і тепер богу молиться, аби той послав батьку віру. Після цих слів княжна дає брату стародавній образок із зображенням на ньому "Рятівником із чорним образом" і просить Андрія ніколи його не знімати, бо "його ще дідусь носив у всіх війнах". Хоча Андрій ставиться до подарунків такого роду скептично, але усе ж із вдячністю приймає образок і навіть цілує його. Князь Андрій признається сестрі, що він нещасливий у сімейному житті і що так само нещаслива його дружина, хоча ні їй, ні собі стосовно неї він не може дорікнути ні в чому. Князь Андрій прощається з батьком, той хвалить сина за те, що "за жіночу спідницю" не тримається: "Служба насамперед". Андрій просить батька послати в Москву за акушером, коли удружили почнуться пологи, повідомляє, що дружина бачила якийсь дурний сон і тепер боїться родити. Батько в усім розуміє сипа, розуміє і те, що Андрій нещасливий у шлюбі, розраджує його тим, що "жінки всі такі", але обіцяє зробити усе, як личить. Старий князь пише лист Кутузову з проханням призначати Андрія "у гарні місця... і довго ад'ютантом не тримати" і віддає лист сину. Потім старий Болконський говорить, що напевне помре раніш сина, і просить після своєї смерті передати "нотатки" (мемуари) государю. Він віддає Андрієві ломбардний квиток — "це премія тому, хто напише історію суворівських війн". На прощання він наказує сину поводитися "як личить". Андрій просить батька у випадку своєї загибелі, "якщо народиться хлопчик, не відпускати його від себе і виховати особисто". Прощаючись з Андрієм, його дружина непритомніє. Князь Андрій їде.

Частина друга

Жовтень 1805 року. Російські війська займають міста і села ерцгерцогства Австрійського, йдуть на з'єднання із союзниками, розташовуються біля фортеці Браунау, де була штаб-квартира Кутузова. Один з полків, солдати якого пройшли тридцять миль в останньому переході, готується до прибуття та огляду головнокомандуючого, полкове начальство вирішило одягти солдату парадну форму, бо "краще переклапатися, ніж недокланятися". Приїжджає Кутузов, оглядає війська, впізнає деяких молодших офіцерів у обличчя. Серед почту Кутузова — князь Андрій. Коли доходять до третьої роти, князь Андрій говорить Кутузову, що той просив нагадати про позбавленого офіцерського звання Долохова, який несе солдатську службу у цьому полку. Кутузову вказують на Долохова, той виходить перед строєм і прорить надати йому можливість спокутувати провину, довести відданість государю-імператору і Росії. Полк рушить маршем, командири задоволені оглядом, солдати говорять про Кутузова. Полковий командир наказує піснярам співати на марші. Спочатку співають пісню, що склали на честь перемоги у турецькій війні, тільки заміняють ім'я командира, який там очолював війська, на ім'я Кутузова. Потім щиро і радісно заспівали народної. Один солдат із ложками вийшов уперед всіх і пішов

пританцьовуючи. Жерков, один з тих, хто належав до веселої компанії, яку очолював Долохов у Петербурзі, зустрівши його у цьому полку солдатом, не схотів впізнавати. Та після розмови Долохова з Кутузовим, під'їхав й заговорив до того. Долохов ішов разом з усіма в ногу, мимоволі прислуховуючись до пісні, він добре зрозумів, що спонукало Жеркова "впізнати" його, тому говорити про себе не хотів. Кутузов, повертаючись після огляду полку, знову зустрів цю роту на марші. Він дав команду йти вільно, обличчя його було задоволеним, коли дивився на піснярів і солдата, що танцював.

Після огляду Кутузов приїжджає в штаб. Він із глузуванням читає лист ерц-герцога про успішне просування військ останнього. Потім Кутузов просить князя Андрія показати присутньому тут австрійському генералу повідомлення російських розвідників та інші матеріали, що відбивають реальне положення справ. Минуло не так багато часу, як "князь Андрій лишив Росію, та він багато змінився за цей час. У виразі його обличчя, у ході майже не було помітно колишньої удаваної втоми й лінії; він мав вигляд людини, що не має часу думати про враження, яке справляє на інших, і зайнятої справою приємною і цікавою". Кутузов "відрізняв" Болконського від інших ад'ютантів: "брав із собою у Відень і давав більш серйозні доручення". Кутузов пише батьку Андрія лист із похвалами на адресу молодого князя. Товариші по-різному ставляться до князя Андрія: частина відзначає його непересічні здібності й очікує від нього значних успіхів у кар'єрі; більшість же вважає його "надутою, холодною і неприємною людиною". З цими людьми князь Андрій поставив себе так, що вони поважали і навіть боялися його.

Очікуються звістки від командуючого австрійською армією Мака. У цей час у штаб прибуває якийсь генерал, якого ад'ютанти не хочуть пропускати до Кутузова. Головнокомандуючий виходить у приймальню і впізнає генерала Мака. Австрійці розбиті під Ульмом, практично вся армія здалася. Князь Андрій розуміє, що на російську армію, таким чином, лягає весь тягар війни з Наполеоном. З одного боку, він радіє від того, що нарешті піде у бій, з іншого — боїться, оскільки добре розуміє стан російських військ і добре знає можливості французької армії. Ад'ютант Жерков, із глузуванням поздоровляє австрійських офіцерів з поверненням Мака. Князь Болконський різко перериває Жеркова. "Ми — або офіцери, що служать своєму царю та Батьківщині й радіють загальному успіху й засмучуються від загальної невдачі, або ми лакеї, котрим немає діла до панської справи". Микола Ростов служить у Павлоградському гусарському полку, в ескадроні ротмістра Денисова, або Васки Денисова, як називають його всі у кавалерії, живе з ним на одній квартирі. У той самий день, коли надійшла звістка про поразку армії Мака, Денисов повернувся додому вранці та ще й у поганому настрої, бо програвся в цент. Ростов, навпаки, був у гарному гуморі, бо нове життя гусарського офіцера йому дуже подобається, та й взагалі він людина, що любить життя і людей. Ростов пропонує йому грошей, аби той міг сплатити те, що програв. Денисов відмовляється, "бо у своїх не беру", кидає Ростову гаманець з грішми і просить їх підрахувати, а сам виходить до ротмістра, що прийшов до нього у якійсь справі. Ростов саме підраховував гроші, коли прийшов поручик Телянін, переведений за щось з гвардії у їхній полк. Ростов не любив цього поручика, який ніколи не дивився людям в очі. Телянін запитує про коня, якого продав Ростову, обіцяє показати, як треба кувати, аби кінь не западав на ногу. Ростов виходить розпорядитися, щоб провели того коня, а гаманець кладе під подушку Денисова. Повертається, потім йде разом з

поручиком на конюшню. Коли він повернувся, Денисов саме писав листа дівчині, до якої тепер залицявся. Денисов мусив відволіктися від листа, бо прийшли від поручика, якому він програв. Денисов подивився під подушку, але гаманця там не було. Денисов накинувся на свого лакея, але Ростов говорить, що знає, хто взяв ті гроші, і збирається йти до Теляніна. Денисов не пускає його, бо це ганьба для полку, коли офіцера звинувачують у злочині. Ростов виривається, йде до Теляніна й знаходить того у трактирі. Ростов вагався, не знав, чи справді його підозри мають підстави. У якусь мить погляди їхні зустрілися, і Ростов зрозумів, що Телянін вкрав ті гроші. Він схопив того за руку і сказав, що гроші належать Денисову. Телянін просить не губити його, бо в нього старі батько й мати, і віддає гроші. Ростов взяв гаманця й пішов з кімнати, та повернувся, запитав, як можна було таке зробити. Потім кинув гаманця Теляніну ("якщо вам вже так треба!") і вибіг з трактиру. Того вечора Денисов і ще один офіцер (штаб-ротмістер Кирстен) вмовляють Ростова вибачитися" перед полковим командиром. Ростов не погоджується, бо вважає свої дії правильними. Так вийшло, що Ростов розповів про цей випадок з Теляніним полковому командир у присутності інших офіцерів. Командир звинуватив Ростова у наклепі. Ростов, обурений цим, ладен викликати полкового командира на дуель. Офіцери пояснюють йому, що вчинок Теляніна лягає плямою на честь полку, треба було владнати цю справу тихо, аби ніхто з офіцерів нічого не знав. Ростов розуміє свою помилку, але нізащо не хоче йти до командира вибачитися ("Не можу я, як маленький, просити пробачення"). Кирстен попереджує, що Богданич, так називають проміж собою офіцери полкового командира, злопам'ятний. Денисов клянеться вбити Теляніна, якщо десь зустріне того. У кімнату заходить Жерков і повідомляє, що армію Мака розбито, тому російські війська виступають у похід.

Кутузов відступав до Вени, знищуючи за собою мости. Одного дня переходили через річку Енс. Несвицький, відкомандирований головнокомандуючим до батарей, які захищали міст від французів, почастивав офіцерів пиріжками та добрим вином, помилувався краєвидом на замок та жіночий монастир, пішов запрошувати генерала скуштувати пиріжка. Той не відповів на пропозицію Несвицького, а просив його поїхати до переправи і передати гусарам наказ відходити останніми і підпалити міст. Над мостом вже пролітали ворожі ядра. Несвицький не міг навіть проїхати мостом, так і зупинився на середині, бо солдати йшли потоком, якого йому не сила була перебороти. Солдати жартують, висловлюють свої судження про те, що відбувається. Денисов готує ескадрон до бою. Ростов "мав щасливий вид учня, викликаного перед великою аудиторією до іспиту, у якому він упевнений, що відзначиться". Приїздить Жерков, який передає наказ Багратіона підпалити міст, нарешті пробивається з таким самим наказом і Несвицький. Полковий командир німець Богданич довго припирається з цими офіцерами, доводячи, що такого наказу раніш він не мав. Супротивник уже підвозить гармати на відстань картечного пострілу. Тоді Богданич посиляє ескадрон Денисова підпалити міст. Один із офіцерів, спостерігаючи те, що відбувається на мосту, зауважує, що треба було послати два або три гусари, і ті б виконали завдання. На що Жерков відповідає, що тоді б ніхто не помітив тих зусиль, які докладаються у справі, а так "хоча й поколотять людей, та полковий командир може орден отримати". Ростов на мосту серед інших гусар, хоча в нього немає джгута, щоб підпалювати. Він не розуміє, що відбувається навколо: супротивника, що варто було б

рубити, немає, а навкруги падають люди. Проте, як з'ясовується згодом, його розгубленості ніхто не помічає, навпроти, усі поздоровляють його з бойовим хрещенням. Німець Богданич, з вини якого міст не підпалили вчасно, говорить, що операція коштувала "дрібничку" — двоє гусар поранені, а один — "наповал".

Кутузов переходить за Дунай і зупиняється. Тридцятого жовтня він атакує дивізію Морт'є і розбиває супротивника. У ході бою вперше беруться трофеї — стяг, гармати і два ворожих генерали. У бої під князем Андрієм був поранений кінь і самий він був злегка подряпаний кулею в руку. У знак особої милості Болконського посилають до австрійського двору, який знаходився тепер не у Вені, а в Брюнні, зі звісткою про останню перемогу. Зустрівши дорогою транспорт із пораненими солдатами, князь Андрій дізнається, що вони постраждали під час цього переможного бою, і дає їм на всіх три золотих.

Воєнний міністр і його ад'ютант зустрічають російського кур'єра холодно, хоча Андрій привіз звістку про першу суттєву перемогу над французами. Міністр говорить, що напевне австрійський імператор захоче бачити князя Андрія, але не тепер, хай почекає дозавтра. З усього повідомлення міністр звертає увагу лише на те, що самий Мерс'є не узятий і убитий їхній співвітчизник Шмидт, що, на його думку, "занадто дорога плата за перемогу".

Виходячи з палацу, князь Андрій відчуває, що радість, яка переповняла його після перемоги, понівечена.

Князь Андрій зупинився у свого старого знайомого — російського дипломата Білібіна, якому й розповідає про прийому міністра. Білібін відповідає, що подібного ставлення варто було очікувати. Якби Болконський привіз звістку про перемогу ерц-герцога Карла або Фердинанда "хоч над ротою пожежної команди Бонапарте, це інша справа, то гриміли б у гармати. Але коли справа приймає зовсім інший оберт — Мак утрачає цілу армію, Карл і Фердинанд роблять помилку за помилкою, один Кутузов здобуває перемогу,— роздратування австрійців цілком зрозуміле". Князь Андрій захоплюється Наполеоном: "Що за щастя цій людині, яка геніальність!" Білібін викладає своє розуміння подальших подій: Австрія залишилася в дурнях і тепер швидше за все стане шукати таємного союзу з Францією. Болконський не вірить, говорить, що "це було б занадто паскудно". Наступного дня в Білібіна збираються гості. Князь Андрій зустрічає Іполіта Курагіна (сина князя Василя) і помічає, що людина, до якої він майже, ревнував свою дружину, у цьому товаристві відіграє роль блазня. Поважність, із якою він говорить дурості про політику, бавить присутніх. Наступного дня Болконський йде на прийом до імператора Франца зі звісткою про виграний бій. Імператор задає йому декілька безглузвих питань (про час початку бою, про відстань від одного села до іншого і т. д.). Втім, незважаючи на пророцтва Білібіна, в цілому при дворі звістку про перемогу Кутузова зустрічають радісно і князя Андрія навіть нагороджують орденом Марії-Терезії третього ступеню. Імператор замовляє урочистий молебень. Князя Андрія, ніби змовившись, запрошують всі сановні особи. Весь день Болконський присвятив цим візитам, а коли повернувся до Білібіна, побачив, що той готується їхати. Білібін і повідомляє, що французька армія перейшла один з мостів, який захищали австрійці, і, хоча міст був мінований, його чомусь не підірвали, що, схоже, навіть у Бонапарта викликало подив. Це означає, що через якийсь час французи ввійдуть у місто. Російська ж армія виявилася в ще більш скрутному стані, оскільки тепер французи її майже напевно відрізають. Цю звістку князь Андрій сприймає із сумом, та разом з тим він

відчуває, що йому приємно це чути, чомусь здається, що саме він зможе вивести армію зі скрутного становища: "от він, той Тулон, що виведе його з рядів невідомих офіцерів і позначить його перший шлях до слави". Білібін переказує історію з не підірваним мостом, і важко зрозуміти, чим керувався австрійський генерал, але поведінка його схожа на зраду. Князь Андрій вирішує негайно виїхати назад, хоча мав намір пробути в місті ще днів два. Білібін радить йому не повертатися в армію, що знаходиться в безнадійному стані: це героїзм, але безглуздий, і хіба можна щось змінити. Болконський хотів би сказати, що він їде, аби врятувати армію. Тієї ж ночі він відкланявся воєнному міністрові і вирушив до армії, сам не знаючи, де її знайде. Дорогою було так завізно, що він не міг їхати в екіпажі, а сів верхи. Князь Андрій із презирством дивиться на відступаючу армію, на потопаючі в багні візки і солдат. По дорозі він бачить, як візок, у якому сидить жінка, що назвалася дружиною лікаря сьомого єгерського полку, відштовхують убік. Жінка звертається до князя за допомогою, але, коли той вимагає пропустити візок, на нього кричить п'яний офіцер. Князь Андрій скаженіє, офіцер лякається і пропускає візок. Все, що відбувається довкола, здається Болконському огидним. Він повертається в штаб, де на його очах Кутузов відправляє Багратіона "на великий подвиг" — Багратіон повинен затримати французів і дати можливість російській армії зайняти більш вигідну позицію. Князь Андрій просить дозволу приєднатися до Багратіона, але Кутузов не відпускає його.

1 листопада Кутузов отримав повідомлення, яке ставило його армію у безвихідь: французька армія, що безборонно перейшла той міст, швидко наздоганяла російську армію, котра значно поступалася чисельністю. Загін Багратіона першим зустрівся з ворогом. Мюрат, який так вдало обдурив австрійців і без бою перейшов міст, вирішив вдатися на хитрощі і цього разу. Зустрівши загін Багратіона, він вирішив, що перед ним вся російська армія. Аби розгромити росіян остаточно, Мюрат хоче дочекатися решти французької армії, яка вже вийшла з Вени, тому запропонував перемир'я. Виграти час для з'єднання російських військ дуже важливо, тому Багратіон приймає умови перемир'я і повідомляє про них Кутузова. Головнокомандуючий розуміє, що це той шанс, якого не можна пропустити, він навіть подає пропозиції щодо капітуляції російської армії. Мюрат погоджується, але Бонапарт, отримавши від Мюрата повідомлення, відразу розуміє, що переговори "фальшиві", наказує їх припинити і негайно наступати на російську армію, щоб знищити її.

Князь Андрій усе ж домагається того, щоб Кутузов відправив його до Багратіона. Разом із штаб-офіцером вони обходять намети й в одному з них бачать декількох офіцерів, що сидять за столами й обідають. Один із них "був без чобіт... маленький, брудний, худий артилерійський офіцер". Це капітан Тушин. Штаб-офіцер робить Тушину догану, проте Болконському капітан подобається. У постаті артилериста "було щось особливе, цілком невоєнне, трохи комічне, але надзвичайно привабливе". Князь Андрій спостерігає готування до бою. Солдати веселі, усюди йде своє життя: хтось куштує вечерю, що готується, десь карають солдата, що обікрав товариша. Один із солдатів передражняє французів, вимовляючи російські слова на французький манер, інші сміються. Сміх поступово перекидається на французьку армію. Князю Андрієві здається, ніби в такий момент усі "розрядять рушниці і розійдуться по домівках". Але цього не відбувається, рушниці заряджені й готові до бою. Проходячи повз батарею Тушина, князь Андрій чує, як

капітан розмовляє з кимось про майбутнє життя, про безсмертя душі: "Коли б можливо було знати, що буде після смерті, тоді б і смерті з нас ніхто не боявся".

Починається бій. Князя Андрія охоплює хвилювання. Він намагається зрозуміти, у чому ж виявиться "його Тулон". Разом із Багратіоном і кількома офіцерами Болконський їде на батарею Тушина. По дорозі князь Андрій помічає на Багратіоні шпагу, яку у свій час Суворов подарував тому в Італії. Тушин стріляє по селу Шенграбен, хоча й не мав такого наказу, проте він, порадившись із своїм фельдфебелем Захарченком, прийняв таке рішення. Багратіон схвалює дії Тушина. "Князь Андрій старанно прислухався до розмов князя Багратіона з начальниками і до розпоряджень, що той віддає, та з подивом помічав, що розпоряджень ніяких немає, а що князь Багратіон тільки намагався робити вигляд, що усе, що робилося з необхідності, випадково і незалежно від волі різних начальників, що все це робилося хоч не за його розпорядженнями, але згідно з його намірами. Завдяки такту, що виявляв князь Багратіон, князь Андрій помічав, що; незважаючи на цю випадковість подій і незалежність їх від волі начальника, присутність його зробила надзвичайно багато. Начальники, що із розстроєними обличчями під'їжджали до князя Багратіона, ставали спокійними, солдати й офіцери весело вітали його і ставали жвавіші в його присутності і, певне, хизувалися перед ним своєю хоробрістю".

Під час об'їзду військ князь Андрій із подивом помічає, що усе відбувається зовсім не так, як викладалося і говорилося в теорії. Солдати збиті в купу, проте відбивають атаку за атакою. Багратіон особисто веде солдат у бій і відкидає супротивника.

Ця атака дала можливість відступити, правому флангу. Але лівому флангу загрожувало оточення. Багратіон посилає Жеркова на правий фланг з наказом негайно відступити. Жерков хвацьки сів на коня і рушив, але надалі сили йому не стало: він боявся їхати туди, де було небезпечно. Він почав шукати командирів лівого флангу там, де їх не могло бути, тому наказ до тих командирів не дійшов. Полкові командири лівого флангу, піхотного, де служив Долохов, і кавалерійського, де служив Ростов, не могли домовитися між собою, кому з них першими йти у бій. Цю суперечку вирішили французи, які пішли в атаку і примусили командирів вдатися до рішучих дій. Та і солдати, і офіцери відчували, що командири самі не знають, що тепер робити. Ескадрон, де служив Ростов, першим мав кинутися на ворога: Нерішучість командирів передається військам. Гусари їдуть в атаку. Під Миколою Ростовим вбивають коня, він падає. Навколо усе змішалось, він не розуміє, де росіяни, де французи. Коли Ростов піднімається на ноги, то виявляє, що знаходиться в оточенні супротивника. "Передній француз із горбатим носом підбіг так близько, що вже очевидний був вираз його обличчя. І розпаленіла, далека фізіономія цього чоловіка, що із штиком, легко підбігав до нього, злякала Ростова. Він схопив пістолет і, замість того, щоб стріляти з нього, кинув їм у француза і побіг до кущів що було сили" "із почуттям зайця, що утікає від собак", "одне неподілене почуття страху за своє молоде, щасливе життя оволоділо ним". Він не міг далі вже бігти, бо боліла йому ліва рука, наче тягар висів на ній. Але коли кулі засвистіли над головою, він зібрав останні сили і кинувся до кущів. Там були російські стрільці.

На піхотний полк, в якому служив Долохов, французи напали зненацька. Роти переплуталися, і солдати натовпом відходили у ліс. Полковий командир, зачувши стрілянину, зрозумів, що з його полком трапилося щось страшне, неочікуване. Тому кинув

свої суперечки з командиром гусарів, сів на коня і поскакав до своїх солдат. "Настала та хвилина морального коливання, яка вирішує долю бою: послухають ці юрби солдатів свого командира, чи, глянувши на нього, побіжать далі". Командир зайшовся у крику, але його не чули. Тоді несподівано рота Тімохіна, де служив Долохов, вийшла з лісу у повному порядку і кинулася на французів. Французи відступили. Долохов вбив одного француза і перший взяв за комір офіцера, що здавався у полон. Дії цієї роти надали можливість зібрати решту солдатів у роти і батальйони. Долохов, посміхаючись, підійшов до полкового командира і просив того не забути його поведінку у бою, "рана штиком, а я залишився у фронті, пам'ятайте, ваше сіятельство".

Про батарею Тушина забули. Вона залишилася без усякого прикриття і продовжувала стримувати французів. Тушин робив все, що належало найкращому офіцеру, але й гадки про те не мав. Незважаючи на численні втрати, батарея Тушина продовжує обстріл. Капітан віддає накази: із люлькою в зубах він то бігає до гармат, то перевіряє заряди. Складається враження, що він немов у маренні. Тому, коли він почув голос штабного офіцера, що наказував відступати, трохи злякався. Тушин хотів щось пояснити, але той полковник, ухилившись він ворожого ядра, повернув коня і поскакав геть. Здалеку він ще раз прокричав наказ. Солдати засміялися. Через хвилину прискакав ад'ютант з тим самим наказом. Це був князь Андрій. Він побачив, у якому безвихідному становищі опинилася батарея Тушина, тому, передавши наказ, не поїхав, а вирішив допомогти врятувати гармати і людей. Капітан Тушин і князь Андрій не мали часу говорити, бо робили діло. Та коли батарея рушила угору і князь під'їхав попрощатися з капітаном, на очах Тушина чомусь виступили сльози.

Як тільки Тушин зі своїми гарматами вийшов з-під вогню і спустився в урвище, до нього поспішили командири й ад'ютанти, серед яких і Жерков, що мав двічі передати наказ про відхід батареї, але так і не доїхав до неї. Тепер вони, перебиваючи один одного, говорили, куди йти батареї, дорікали капітану. Той мовчав, бо відчував, що ладен розплакатися. Поранених не брали, але вони йшли за військом, просились сісти на гармати. До Тушина підійшов Ростов: було видно, що він вже не раз просився, але йому відмовляли. Тушин дозволив Ростову сісти на гармату, бо бачив, що тому дійсно важко йти. Незабаром батарея зупиняється на відпочинок. Сутеніє. Ростов не може знайти свою частину, Тушина викликають до генерала. Офіцери в штабі розглядають захоплений французький стяг. Полковий командир розповідає вигадані історії, нагадує Багратіону про Долохова. Штаб-офіцер доповідає про прибуття Тушина, у котрого "вони ледь не зіткнулися" з князем Андрієм. Болконський різко відповідає, що не мав задоволення застати штаб-офіцера на батареї. Багратіон дорікає Тушину за те, що той лишив на полі бою гармати, які можна було взяти, використовуючи прикриття. Тушин не розповідає, що прикриття насправді не було, тому що "боїться підвести іншого командира". Проте князь Андрій описує Багратіону реальне становище під час бою: залишені гармати були розбиті. Потім сміливо говорить, що успішному завершенню денної операції армія зобов'язана в першу чергу діям батареї Тушина, яку, до речі, ніхто не прикривав. Багратіон нічого на те не сказав, тільки велів Тушину йти. Князь Андрій вийшов за ним. Тушин щиро дякує князю: "Виручив, голубчику!" Князь Андрій подивився на Тушина і нічого не сказав, йому було сумно і тяжко на душі: героїзму Тушина ніхто не помітив, не слава чекала на нього, а сувора догана. Це було так

не схоже на всі уявлення Болконського про славу і героїзм.

Ростов прибився до роти Тушина, погано розуміючи, що відбувається навколо,— у нього сильно боліла рука. Він відчуває себе самотнім і покинутим, нікому не потрібним, згадує про життя вдома, де він був "сильний, веселий, улюблений".

Наступного дня французи не відновили атаки, і залишки загону Багратіона приєдналися до армії Кутузова.

Частина третя

Князь Василь ніколи не обмірковував своїх планів, але інстинктивно відчував, із якою людиною заради вигоди варто зблизитися, кому підлестити тощо, "бо він володів мистецтвом ловити саме ту хвилину, коли треба і можна було скористатися потрібними людьми". Він вирішує видати свою дочку Елен за розбагатілого П'єра Безухова, і таким чином поправити свої фінансові справи і позичити необхідні йому сорок тисяч. Князь Василь улаштовує призначення П'єра в камер-юнкери дипломатичного корпусу (що відповідало чину статського радника) і наполягає на тому, щоб цей такий необхідний йому молодик разом із ним поїхав у Петербург і зупинився в його домі. П'єр відчуває, що ставлення до нього після одержання величезної спадщини змінилося: усі стали з ним надзвичайно люб'язні, ласкаві та доброзичливі. Навіть старша княжна перепрошує за своє зневажливе ставлення. Коли П'єр випишує вексель у тридцять тисяч на її ім'я, княжна стає ще ласкавіша і навіть починає в'язати для П'єра смугастий шарф. П'єр наївно вірить у прихильність людей до нього, тим більше, що в глибині душі він завжди вважав себе дуже розумним і добрим, а тепер, на його думку, нарешті усі це оцінили. Поступово князь Василь береться керувати П'єром, змушує підписувати необхідні йому папери, відверто обкрадає його. Усі колишні друзі молодого Безухова роз'їхалися: Анатоль служить десь у провінції, Долохов, позбавлений офіцерського звання, перебуває у діючій армії, князь Андрій теж там, поруч із Кутузовим. Свій вільний час П'єр проводить тепер на обідах, балах і в князя Василя. Навіть Анна Павлівна Шерер змінилась у відношенні до П'єра, тепер вона відверто висловлює своє захоплення його розумом. Раніше він відчував себе ніяково, бо йому давали зрозуміти, що його судження непристойні і безтактні, але тепер будь-яке його слово зустрічається прихильно, якщо не з захопленням. Анна Павлівна й інші починають натякати П'єру на шлюб з Елен. З одного боку, це лякає П'єра, з іншого — подобається, тому що Елен гарна. На однім із вечорів Анна Павлівна заводить із П'єром розмови про прекрасну дочку князя Василя, усіляко розхвалюючи Елен. Натяки стають занадто явними, до того ж сама Елен ніби демонструє претенденту в чоловіки свій скарб — свою вроду. П'єр змушений дещо по-іншому глянути на дівчину. Він звертає увагу на її постать, дивиться на її оголені плечі і відчуває, як у ньому з'являється бажання. Він згадує тисячі натяків князя Василя й інших знайомих, і раптово його охоплює жах: можливо, він зв'язав уже себе якимись зобов'язанням. У листопаді князь Василь збирається їхати на ревізію в губернії, головна мета цієї поїздки була особиста — треба було навідатися до своїх маєтків, що приносили мало прибутку, а також заїхати за Анатолем на місце його служби, та й далі разом до старого князя Болконського, аби одружити сина з княжною Мар'єю. Перед від'їздом він "повинен, як батько, вирішити" долю Безухова і своєї дочки. Він щиро здивований тим, що П'єр, який "так йому зобов'язаний", поводить стосовно Елен "не зовсім гарно" (тобто не освідчується їй). Іменини Елен стають для князя нагодою

прискорити справу. Після вечора в Шерер пройшло півтора місяця і, незважаючи на впевненість П'єра в тому, що шлюб з Елен буде нещастям для нього і що йому треба якнайшвидше бігти від неї, він нікуди не переїжджає від князя Василя. Він із подивом усвідомлює, що в нього не вистачає рішучості розірвати ці стосунки, хоча рішучість завжди в ньому була. На іменини збираються гості. П'єр відчуває, що жарти і веселість розмови удавані, а вся увага гостей звернена тільки на них — П'єра та Елен, які сидять поруч за столом, і Безухов розуміє, чого саме чекають від нього, і відчуває себе винним. Гості розходяться, П'єр залишається наодинці з Елен у маленькій вітальні. П'єр говорить про сторонні речі. У сусідній кімнаті "чекають" князь Василь і його дружина, що час від часу іде подивитись, чим займаються "наречені". Час іде, але не видно, щоб П'єр зважився освідчитися. Тоді князь Василь переходить до рішучих дій: він входить у вітальню, радісно говорить: "Дружина мені усе розповіла..." Плаче радісними сльозами. Князь і княгиня поздоровляють дочку і П'єра. Через деякий час їх знову залишають наодинці. П'єр відчуває полегшення, бо вже все скінчилося, але не знає, що говорити далі. Він мляво по-французькому освідчується у коханні. Елен підставляє губи для поцілунку, вказує на окуляри, говорячи "зніміть це".

Через півтора місяці П'єр та Елен вінчаються й оселяються у великому, наново облаштованому петербурзькому домі Безухових.

Старий князь Болконський одержує листа від князя Василя, у якому той сповіщає його, що, їдучи на ревізію, заїде до свого "стародавнього благодійника" разом із сином Анатолем. Болконський ніколи не був високої думки про князя Василя, а останні чутки і натяки "маленької княгині" (дружини Андрія) тільки підсилили його ворожість до Курагіна. Перед приїздом князя Василя Болконський у поганому гуморі, а довідавшись, що двірські розчистили дорогу "для міністра", обурюється і наказує "закидати її снігом". "Маленька княгиня" живе в Лисих Горах у постійному страху перед старим князем, підсвідомо відчуває до нього антипатію. Старий також недолюблює невістку. "Маленька княгиня" зближається з мадемуазель Бур'єн, розповідає їй усі свої таємниці, обговорює з нею свекра. Незабаром приїжджають князі Курагіни. Князь Василь просить сина бути шанобливим із старим Болконським, тому що від цього багато чого залежить (Мар'я Болконська — одна із самих багатих наречених у Росії). Княжна Мар'я теж хвилюється перед приїздом гостей, тому що у світі вже ходять завзяті чутки про те, що Анатоль "має наміри" стосовно неї. "Маленька княгиня" і мадемуазель Бур'єн намагаються причепурити княжну, але та занадто налякана, і в них нічого не виходить. Анатоль справляє на Мар'ю сильне враження: він поводить її з нею самовпевнено, злегка поблажливо, жваво цікавиться мадемуазель Бур'єн, сподіваючись, що княжна Мар'я, коли вийде за нього заміж, візьме її з собою. Старий Болконський розуміє, що його дочка некрасива, що їй навряд чи вдасться вийти заміж по любові, і дивується, навіщо їй узагалі виходити заміж: адже перед очима приклад "маленької княгині", у котрої прекрасний чоловік (Андрій), і усе ж вона нещаслива. Зрештою старий князь вирішує, що видасть дочку за Анатоля, але "нехай він буде вартий її". Старий князь уїдливо цікавиться, заради кого дами так причепурилися. Невістці він зауважує: "Вам повна воля", а потім додає про Мар'ю: "А їй потворити себе не треба — і так негарна". Болконський запитує Анатоля про місце його служби, але той не в змозі пригадати, "при чому" він значиться, і сміється. Старий князь

теж сміється і додає: "Славно служити!" Князю Василеві Болконський говорить, що не має наміру утримувати дочку біля себе, але усе ж йому хотілося б краще познайомитися зі своїм майбутнім зятем. "Княжна Мар'я зовсім не думала і не пам'ятала про своє обличчя і зачіску. Гарне, відкрите обличчя людини, що, може статися, буде її чоловіком, поглинало цілком її увагу. Їй здавалося, що він добрий, хоробрий, рішучий, мужній і великодушний. Вона була переконана в цьому. Тисячі мріянь про майбутнє сімейне життя виникали в її уяві..." У мадемуазель Бур'єн також з'являються таємні думки щодо Анатолія — вона розуміє, що, не маючи ні належного суспільного стану, ні багатства, вона не може розраховувати на офіційний шлюб, але з її уяви змалювалася романтична картина про спокушену дівчину, кинуту знатним і багатим князем, що, з жалю одружується з нею. Весь вечір Анатоль Дивиться на княжну Мар'ю, але під фортепіано торкається ногою ніжки мадемуазель Бур'єн. Залишившись одна, княжна віддається мріям, вбачаючи у Анатолі втілення усіх чеснот. Старий князь роздратований тим, що "перший-ліпший з'явився — і батько, й усе забуто..." Він дає вихід своєму роздратуванню, заявивши дочці, що насправді Анатоль має намір залишитися до Бур'єн. Ранком князь відновляє свою розмову з дочкою: "Він тебе візьме з посагом, і захопить ще й і мадемуазель Бур'єн. Та буде дружиною, а ти..." Батько додає, що, якщо Анатолеві велять, він одружиться з ким завгодно, не тільки з Мар'єю. Болконський пропонує дочці подумати на самоті, а через годину оголосити своє рішення. Княжна Мар'я відправляється до себе і, проходячи повз зимовий сад, бачить там Анатолія з Бур'єн. Той обіймає мадемуазель за талію і щось шепоче їй на вухо. Коли через годину приходить слуга запросити Мар'ю спуститись до батька, то бачить мадемуазель Бур'єн, що плаче в обіймах княжни. Мар'я розраджує дівчину, говорить, що прощає її, бажає щастя. Княжна йде до батька і повідомляє йому своє рішення: вона не хоче виходити за Анатолія і залишається з батьком. Повернувшись до себе в кімнату, князівна думає: "Моє покликання інше,— моє покликання бути щасливою іншим щастям, щастям любові і самопожертви". Вона збирається улаштувати щастя мадемуазель Бур'єн, тому що та "так палко кохає, що навіть забула себе".

Ростови довгий час не мали звісток від Миколи, але нарешті одержують листа. Анна Михайлівна знаходиться тут же і намагається підготувати матір "Николеньки" і інших його рідних до звістки. Наташа перша почуває, що брат об'явився, і приймається розпитувати Анну Михайлівну. Та повідомляє, що Микола був поранений, але вже одужав і тепер став офіцером. Наташа запитує Соню, чи не збирається та написати Миколі. Соня довго мучається, не знаючи, як вчинити, бо тепер Микола офіцер, вона не хотіла б зайвий раз нагадувати йому про зобов'язання, яке він взяв щодо неї. У свою чергу, Соня цікавиться, чи пам'ятає Наташа Бориса. Та відповідає, що не пам'ятає. Наташа говорить, що їй соромно було б писати Борисові, а молодший Петя помічає, що "вони увесь часу кого-небудь закохані". За його словами, сестра була закохана "у товстого з окулярами (П'єра)", потім в італійця, учителя співу. Після обіду Анна Михайлівна передає лист графині. Та плаче. Віра говорить, що треба радіти, а не плакати, "і, хоча її слова були справедливі, усі присутні з докором подивилися на неї". Всі домашні пишуть Миколі листи. Граф посилає гроші синові на офіцерське обмундирування. Анна Михайлівна, яка і тут мала необхідні зв'язки, береться послати все це своєму сипові Борису, а той мусить передати Ростову.

Ростов одержав звістку від Бориса, що із своїм полком знаходився неподалік. Гроші Ростову край потрібні на нове обмундирування, та він вже багатьом заборгував. І звісткам з дому він радіє. Борис квартирує разом із Бергом (тепер вже ротним командиром): у їхніх характерах багато спільного. За час походу Борис завів чимало корисних і потрібних знайомств, завдяки листу П'єра, він познайомився з Андрієм Болконським, що, як сподівається Борис, допоможе йому здобути місце в штабі головнокомандуючого. Ростов приїжджає до Бориса, радіє зустрічі. Він сильно змінився, став "щирим гусаром", на його мундирі — Георгіївський хрест. Борис розповідає, що вони теж "славнозвісний похід зробили": при їхньому полку їхав цесаревич, тому були зручності й розкішні прийоми. Ростов читає лист, без церемоній виставляє Берга, бажаючи залишитися наодинці з другом дитинства, дорікає собі за те, що довго не писав додому. Серед листів від рідних Ростову передають і рекомендаційний лист до князя Багратіона. Микола палко заявляє, що в ад'ютанти ні до кого не піде, і кидає лист під стіл. На його думку, це "лакейська посада". Борис не згоден з цим — він залюбки пішов би в ад'ютанти, тому що хоче зробити "бліскучу кар'єру". За обідом Борис і Берг у подробицях описують Миколі своє військове життя, свої зустрічі з великим князем тощо. Ростов розповідає, як був поранений, "але не так, як це було насправді, а так, як йому б цього хотілося, як він чув від інших оповідачів". Під час його розповіді входить Андрій Болконський, що, отримавши напередодні рекомендаційний лист від Бориса, сподівався застати його одного. "Побачивши армійського гусара, що розповідає військові пригоди (сорт людей, що терпіти не міг князь Андрій)", він морщиться, потім вимовляє декілька глузливих фраз із приводу розповіді Ростова. Микола спалахує, заявляє, що "це розповідь людини, що у бої була в самому вогні супротивника, а не балачка штабних молодчиків", що одержують нагороди, нічого не роблячи. Болконський спокійно каже, що розуміє, чого бажає Ростов — його образити, але "місце і час для цього дуже погано обрані", бо незабаром треба йти у бій, пропонує лишити цю справу без наслідків. Спокій і упевнений тон князя Андрія справляють на Ростова сильне враження, і, незважаючи на ненависть до цього "ад'ютантика", Микола відчуває, що ще ніхто досі не викликав у нього такої поваги. Сухо простившись із Борисом і Бергом, Ростов їде. Дорогою він ніяк не може вирішити питання: викликати йому на дуель Болконського чи ні.

Наступного дня оголошено огляд військ. Ескадрон Денисова також бере в ньому участь. Цар обходить військо. Ростов разом з усіма відчуває захоплення. Він бачить серед почту Болконського, якого загальний захват, здається, мало обходить. Підкоряючись захопленню, Ростов остаточно вирішує не викликати на дуель Болконського, тому що тепер він "усіх любить, усіх прощає".

Наступного дня після огляду Борис відправляється в штаб до князя Андрія, сподіваючись із його допомогою одержати місце ад'ютанта. На Бориса велике враження справляють самовпевнені ад'ютанти, і цей світ стає ще більш привабливим. Він спостерігає князя Андрія за розмовою з якимось генералом, що підлецується перед ним і стоїть струнко. "Борис у цю хвилину вже ясно зрозумів те, що він передбачав колись, — саме те, що в армії, крім тієї субординації і дисципліни, що була написана в статуті і який знали в полку, і він знав, була інша, більш істотна субординація, та, що змушувала цього генерала шанобливо чекати, у той час як капітан князь Андрій для свого задоволення знаходив

більш привабливим розмовляти з прапорщиком Друбецьким". Болконський говорить Борисові, що незабаром ад'ютантів набереться цілий батальйон, що штаб Кутузова тепер утрачає свою значимість і найважливіше відбувається тільки в государя. Він обіцяє відрекомендувати Бориса своєму другові, князю Долгорукову, той допоможе стати "ближче до сонця". Долгоруков саме повернувся з наради в штабі, де обговорювалось питання про негайний наступ. Проти наступу висловилися "старі" командуючі, зокрема Кутузов. Долгоруков радіє, що "молоді" отримали "перемогу", тепер залишилося "закріпити" її на бойовищі. Він також розповідає, що Наполеон надіслав російському царю листа, аби виграти час. Сміючись говорить, що найскладніше було дати відповідь, бо не знали, як звернутися до Наполеона: російський імператор нізачо не погодився б назвати Бона-парта "імператором". Вихід знайшов Білібін, який запропонував так: "Голові французького уряду". Долгоруков переймається тільки цими питаннями і прохання молодика, що привів із собою Болконський, лишає "до наступного разу". Наступного дня війська виступають у похід, і до самого Аустерлицького бою Борис не міг побачити Болконського чи Долгорукова, тому залишається у своєму Измайлівському полку. На світанку 16 листопада ескадрон Денисова, в якому служив Ростов, разом з усім загоном Багратіона повели у бій. Але через версту зупинили. Гусари чують, що недалеко точиться бій, але вони знемагають від бездії. Біля дев'ятої ранку всю справу було щасливо закінчено, козаки повели полонених. Ростов купує собі "трофейного" французького коня. Російські солдати ставляться до полонених добре, бачать, що ті і самі не дуже розуміють, що відбувається. Несподівано проноситься чутка, що в ескадрон прибув цар. Імператор проходить уздовж шеренги і на якийсь час зупиняє свій погляд на Ростові. Юнак відчуває щастя, йому здається, що, коли б зараз йому наказали кинутися у вогонь, він зробив би це з радістю. Зачувши стрілянину, цар не міг утриматися від бажання особисто бути присутнім при військових діях. Ці дії зводилися до захоплення невеликого французького ескадрону, та імператору Олександрю їх представили як початок величної перемоги. Через кілька годин у невеличкому німецькому містечку Вішау Ростову ще раз довелося побачити царя. На площі містечка лежало кілька поранених. Цар в оточенні почту дивився на них через лорнет. Ростов помічає страждання, що зобразилося на обличчі государя, коли він побачив солдата з пробитою головою, і сльози, що навернулися імператору на очі, коли він говорив, "яка жахлива справа війна". Авангарду оголосили подяку царя, обіцяли нагороди. Денисов тієї ночі святкував присвоєння йому нового майорського чину. Біля вогнищ було теж весело: дали подвійну порцію горілки. Ростов виголошує тост за імператора, "добру, чарівну і велику людину". Офіцери підтримали тост. Коли вже всі розійшлися, Денисов весело каже, що у поході немає у кого закохатися, то Ростов закохався у царя. Ростова аж розпирають почуття: "він дійсно був закоханий і в царя, і в славу російської зброї, і в надію майбутнього торжества. І не він один відчував це почуття у ті дні, що передували Аустерлицькому бойовищу: дев'ять десятих людей російської армії у той час були закохані, хоча і менш палко, у свого царя і в славу російської зброї". Наступного дня государ розташувався у Вішау. Він почувся погано, бо на нього сильне враження справив вигляд поранених — кілька разів до нього приходив лікар. Того ж дня французький офіцер з парламентарським прапором приїхав у Вішау і просив побачення з російським імператором. Через годину, бо імператор саме відпочивав, його допустили. . Як

говорили при дворі, мета його візиту була запропонувати імператору Олександру зустрітися з Наполеоном. Цю пропозицію відхилили, а на переговори поїхав князь Долгорукий. Надвечір той повернувся, пройшов до царя і довго говорив з ним наодинці. На 20 листопада призначили Аустерлицький бій. А напередодні в обох ставках імператорів, російського і австрійського, була метушня, яка передалася і у ставку Кутузова. Князь Андрій у той день був при головнокомандуючому. Ввечері Кутузов приїхав до імператора, але пробув там недовго, пішов до графа Толстого. Князь Андрій, скориставшись пагодою, зайшов до князя Долгорукого довідатися про подробиці переговорів. Вони говорять про Бонапарта. Долгорукий розповідає, що він бачив Наполеона й у нього склалося враження, ніби той, як вогню, боїться генерального бою. Князь Андрій запропонував свій план бою, який міг бути однаково гарним зі схваленим, але не мав тієї переваги. Як тільки князь Андрій почав доводити переваги свого плану і вказувати на недоліки плану прийнятого, Долгорукий перестав дивитися на карту, дивився на Андрія. Потім зауважив, що той має право доповісти про свій план на воєнній раді у Кутузова, яка відбудеться сьогодні пізно увечері. Повертаючись додому, Болконський не витримує і запитує Кутузова, який сидів поруч, що той думає про майбутній бій. Кутузов вважає, що бій, напевне, програють, розповідає, що так і просив графа Толстого передати государю, на що той відповів, що зайнятий котлетами і рисом, а військовими справами нехай займається Кутузов.

О десятій годині того ж дня Вейротер, що розробив план бою, прийшов на квартиру Кутузова, де й була призначена воєнна рада. У "протилежність незадоволеному і сонному Кутузову" він розвиває бурхливу діяльність. "Він був, як запряжена кобила, що бігла з возом з гори. Він віз, чи його гнали, того він і сам не знав". Чекали князя Багратіона, але той передав, що не може прибути. Кутузов головує на раді, де Вейротер робить доповідь. Але Кутузов на самому початку доповіді засипає. Австрійський командуючий майже годину читає свою диспозицію — складну, заплутану, майже нікому не зрозумілу. Більшість не схвалює план атаки, бо побудований він на непевних відомостях, але змінити вже нічого не можна. Болконський, якому Кутузов дозволив бути присутнім на раді, намагається виступити, але безуспішно, тому що Кутузов завершив раду таким зауваженням: "Диспозиція на завтра не може бути змінена, бо вже немає на те часу, а перед боєм найважливіше добре виспатися". Князь Андрій сподівається, що відзначиться в завтрашньому бою, тоді сам "зробить диспозицію, і сам, один виграє бій; Кутузова усунуть і призначать Болконського на посаду головнокомандуючого". Князь Андрій признається самому собі, що більше усього на світі любить славу — як ні дорогі йому батько, сестра, дружина, "не задумуючись віддав би їх за хвилину слави, торжества над людьми, за любов до себе людей, яких я не знаю і не буду знати".

У своєму полку з тривогою чекає майбутнього бою Микола Ростов. Йому шкода, що їхній полк буде знаходитися в резерві, він хоче просити відправити його "у справу", тому що це єдиний засіб побачити государя. Микола згадує домашніх, Наташу. У стані супротивника чути крики, шум, який могла зчинити тільки багатотисячна армія. Потім у французькому стані спалахують вогні. Ростов з тривогою прислухається до цього шуму. З'являються Багратіон і князь Долгорукий, які приїхали подивитися на вогні у стані неприятеля, довідатись, що це значить. Долгорукий запевняє, що то просто хитрощі, що французи бояться генерального бою, тому відступили, а залишили невеликий загін, щоб ті запалили

вогні і зняли той шум. Багратіон не дуже вірить, бо сам бачив вчора французів неподалік на горі. Ростов визивається з'їздити і дізнатися, чи пішли звідти французи. Він з'ясовує, що на горі — пікет: напевне французи не відступили на нові позиції, як припускала диспозиція австрійського генерала. Ростов доповідає про це Багратіону і проситься "у справу". Той пропонує йому залишитися при ньому ординарцем.

Крики віючі з боку супротивника були викликані читанням наказу Наполеона, який особисто верхи об'їжджав свою армію. Солдати, побачивши свого імператора, запалювали жмути соломи і бігли за ним. У наказі імператор обіцяє особисто повести війська в бій, і, якщо солдати будуть хоробро битися, він буде знаходитися далеко від бойовища, але якщо хоч на хвилину засумнівається в успіху, то сам з'явиться на чолі своєї армії. Наполеон закликає солдат зміцнити славу Франції і перемогти.

О п'ятій ранку 20 листопада було ще зовсім темно, але піхотні, кавалерійські й артилерійські полки з лівого флангу російської армії вийшли на позиції для атаки.

Супротивник знаходиться зовсім не там, де очікувалося, від начальства не надходить своєчасних наказів, просуванню війська заважає туман. До дев'ятої ранку ніхто нічого певного про супротивника сказати не міг.

Було дев'ять годин ранку, коли Наполеон, стоячи на невеликому пагорбі, спостерігав за тим, що відбувалося унизу. Як він і думав, російські війська спускалися у лощину, бо всі думали, що війська Наполеона знаходяться далеко попереду. Це було основою плану французького імператора: він мав напасти несподівано на центр російського війська. То був для нього щасливий день — річниця його коронування. На світанку він трохи послав і тепер "веселий, свіжий, здоровий був у такому гуморі, коли все здається можливим і все виходить добре". Коли сонце вийшло із-за гори і освітило все навкруги, він підняв руку і дав команду атакувати.

Князь Андрій поруч з Кутузовим із хвилюванням чекає тієї можливості, що принесе йому славу. Кутузов сердиться, він бачить, що вище командування діє бездарно, по бездарній диспозиції. На позиції приїжджають австрійський і російський імператори, молоді, веселі, бадьорі, на гарних конях. Імператор Олександр запитує Кутузова, чому не починається бій — "адже ми не на Царициному Лузі, де парад не розпочинають, доки всі полки не підійдуть". Кутузов гучно, аби два рази не повторювати, відповідає, що тому і не починають. Цар віддає наказ починати бій. Полк апшеронців відправляють на марш, через туман вони не бачать, що відбувається попереду. Разом із почтом Кутузова князь Андрій піднімається на гору і бачить звідти, що в п'ятистах кроках прямо перед апшеронцями знаходиться супротивник. Вирішивши, що настав його час, Болконський заявляє, що апшеронців треба зупинити, і визивається це зробити. Але вже пізно: збившись у купу, солдати й офіцери повертають назад і тікають. Поруч з Кутузовим залишається усього чотири чоловіки. Французи атакують батарею, починають стріляти по Кутузову. Падає поранений прапороносець. Князь Андрій зіскакує з коня, підхоплює стяг. Полк піднімається за ним. Болконський добігає майже до самих ворожих гармат, але падає поранений. Князь Андрій розплющив очі, щоб побачити, чим скінчилася боротьба, але "він нічого не бачив. Над ним не було нічого вже крім високого неба, не ясного, але все-таки незмірно високого, із сірими хмарами, що тихо пливли у ньому". "Як тихо, спокійно й урочисто, зовсім не так, як я біг,— подумав князь Андрій,— не так, як ми бігли, кричали і билися;... зовсім не так

повзуть хмари по цьому високому, безкінечному небу. Як же я не бачив колись цього високого неба? І який я щасливий, що дізнався його нарешті. Все пусте, усе обман, крім цього безкінечного неба. Нічого, нічого немає, крім нього. Але і того навіть немає, нічого немає, крім тиші, заспокоєння".

Наступного дня бій відновляється. У Багратіона "справа ще не починалася". Ростова посилають за роз'ясненнями до Кутузова або до царя. Ростов зіштовхується з гвардійською піхотою, у якій зустрічає Бориса і Берга. Ті пожвавлені, тому що побували "у справі", Берг поранений. Раптово Ростов наштовхується на супротивника там, де найменше очікував його зустріти: у тилу наших військ. Наші солдати тікають. Ростов перелякався. У повній плутанині він нікого не може знайти. До Ростова доносяться непевні чутки, що Кутузов чи то убитий, чи то поранений, що государ теж поранений тощо. Ростов знаходить государя, той блідий, щоки йому запали, очі ввалилися. Ростов не наважується під'їхати до царя і рушає назад.

До вечора стає очевидним, що бій програли по всіх пунктах.

Князь Андрій лежить із стягом у руках у забутті. Опритомнівши, він помічає, що поблизу знаходяться верхові. Болконський впізнає Наполеона, що йде по бойовищу з двома ад'ютантами. Дивлячись на князя Андрія, французький імператор вимовляє: "От прекрасна смерть!"

Андрій "відчував, що виходить кров'ю, і він бачив над собою далеке, високе вічне небо. Він знав, що це був Наполеон — його герой, але в цю хвилину Наполеон здавався йому незначною людиною в порівнянні з тим, що відбувалося тепер між його душею і цим високим, безкінечним небом із хмарами, що біжать по ньому. Йому було однаково в цю хвилину, хто б не стояв над ним, що б не говорив про нього; він радів тільки з того, що зупинилися над ним люди, і бажав тільки, щоб ці люди допомогли йому і повернули б його до життя, що здавалося йому настільки прекрасним, тому що він так інакше розумів його тепер". Князь Андрій стогне. Наполеон помічає, що поранений живий, і наказує підняти його і перемести на перев'язувальний пункт. Болконський приходить у себе тільки в шпиталі. Незабаром приїжджає Наполеон оглянути полонених, хвалить російських солдат за хоробрість, звертається особисто до князя Андрія, але той не відповідає, тому що всі помисли геніального полководця, його марнославство здаються Болконському дрібними і незначними. Наполеон відходить, князь Андрій намагає в себе на грудях образок, подарований князівною Мар'єю, розуміє, що існує щось більш важливе в порівнянні з його колишніми прагненнями, йому уявляється щасливе життя в Лисих Горах, пригадуються рідні.

Незабаром князь Андрій у числі інших безнадійних поранених був залишений під опіку місцевих жителів.

ТОМ ДРУГИЙ

Частина перша

На початку 1806 року Микола Ростов їде додому у відпустку. Він умовляє Денисова погостювати в їхньому домі. На передостанній станції Денисов випив три пляшки вина і проспав всю дорогу до Москви. Микола ж з таким нетерпінням чекав зустрічі з рідними, що не міг навіть всидіти і все благав візника їхати швидше. Коли виїхали на вулицю, де стояв дім Ростових, йому здалося, що вони зовсім не рухаються. Микола на ходу скочив із саней

і побіг. Його не чекали, але, як тільки він увійшов у темну залу, із різних боків до нього кинулися з поцілунками, і він не міг розібрати, де батько, де Наташа, де Соня, де Петя. Він знав тільки, що матері між ними не було. Нарешті почулися квапливі кроки й увійшла стара графиня. Всі відступили, і мати припала до свого первістка. Про Денисова всі забули, він стояв, спостерігаючи цю сцену, і тер очі. Граф звернувся до нього, Денисов відрекомендувався. Тоді Наташа у захваті підбігла до Денисова і поцілувала його. Всі зникли, Денисов теж, але посміхнувся і поцілував у Наташі руку. Весь вечір Ростови просиділи біля Миколи, ловили кожне його слово, прагнули догодити йому. Ростов був щасливий тією любов'ю, але перші хвилини зустрічі дали йому стільки радості, що тепер ніби чогось не вистачало. Наступного ранку Наташа і Соня не могли дочекатися, коли ж він нарешті вийде до них. Микола вийшов у халаті, Наташа саме примірювала його чоботи із шпорами, Соня, побачивши його, втекла. Наташа намагається вивідати у брата, чи не змінилося його ставлення до Соні. Наташа показує брату руку, на якій помітно червоний шрам. То доказ Наташиної дружби й вірності Сочі: вона розжарила на вогні лінійку, приклала її до руки. "Ростов увійшов у той сімейний, дитячий світ, який ні для кого не мав ніякого сенсу, крім нього, але який давав йому найкращу насолоду у житті". Тому він не здивувався і йому не було смішно від цих проявів дружби. Наташа передає слова Соні: "Я буду його кохати завжди, а він хай залишається вільним". Ростову ця пропозиція дуже подобається, бо тепер на нього чекають стільки радісних справ і занять, а одружитися із Сонею він завжди встигне. На питання брата про її ставлення до Бориса Наташа відповідає, що не хоче ні за кого заміж, а піде танцювати: тепер вона захоплена балетом і модним танцюристом. Зустрівшись у вітальні з Сонею, Ростов почервонів, бо відчував, що всі дивляться на нього запитливо, очікуючи, як він поставиться до неї. Микола говорить Соні "ви". Але погляди їхні, зустрівшись, сказали зовсім інше. Сестра Віра, зачекавши, коли настане тиха хвилина, зауважила, що це дивно, що Соня й Миколай тепер як чужі. Зауваження це було слухне, але навіть графиня, яка боялася цього шлюбу, почервоніла. Денисов вийшов у новому мундирі, надушений, як перед боєм, з дамами поводився шляхетно й шанобливо. Таким Микола його ніколи не бачив. Повернувшись до Москви з армії, Микола Ростов веде в Москві "гусарський" спосіб життя. Грошей того року у графа було вдосталь, тому що всі маєтки граф знову віддав під заставу, і Микола заводить свого рисака і модні рейтузи, яких ні в кого ще не було, чоботи зі шпорами, їздить в Англійський клуб, весело проводить час. На початку березня графу Ростову доручають улаштувати обід в Англійському клубі на честь Багратіона. Граф посилає за свіжими ананасами й полуницями до Безухова, тому що ні в кого іншого їх не дістати. Анна Михайлівна запевняє, що Безухов у Москві і вона сама до нього з'їздить. Вона згадує про нещасливе сімейне життя П'єра, про роман Елен із Долоховим, який вже обговорюють у світському товаристві. Ростов просить Анну Михайлівну передати П'єру запрошення на свято. 3-го березня в Англійському клубі відбувся пишний бенкет на честь князя Багратіона, якого у Москві "обрали" героєм минулої воєнної кампанії. Він прославився успішним Шенграбенським боєм, у нього не було зв'язків серед впливових у Москві людей — "таким чином, у його особі віддавалися почесні простому, без зв'язків і інтриг, російському солдату". Провал же кампанії пояснювали зрадою австрійців, нездатністю Кутузова

керувати армією, і дуже тихо говорили про молодість імператора, який довірився поганим людям. Всі 250 членів клубу і 50 запрошених чекали на славетного гостя. П'єр також з'являється на обіді, з сумним виглядом він тиняється залами. За вимогою дружини він відпустив волосся. "По роках він повинний був бути з молодими; по багатству і зв'язкам він був членом товариства старих, ушанованих гостей". Серед гостей — Долохов, тепер знову офіцер Семепівського полку, Микола Ростов, Денисов. Тут і Несвицький, давній член клубу. З прибуттям Багратіона свято починається, і гості сідають за стіл. Ростов із Денисовим і своїм новим знайомим Долоховим сидять майже на середині столу, навпроти них — П'єр. Ті, хто добре знали його, помічали, що у П'єрі відбулася якась зміна. Він багато, як завжди, їв і пив, але здавалося, не бачив і не чув нічого, а думав про щось своє. До нього дійшли натяки про відношення його дружини і Долохова, а вранці він одержав анонімний лист. П'єр не хоче вірити чуткам, але все-таки уникає дивитися на Долохова. Безухов розуміє, що подібний, учинок цілком у характері Долохова: він міг принизити людину тільки тому, що вона мала нещастя йому допомогти. Повернувшись з армії у Петербург, Долохов приїхав до П'єра. Той залишив його у своєму домі, позичив гроші. Від того часу Долохов був завжди там, де граф і графиня Безухови. Коли п'ють за здоров'я государя, Безухов сидить у замисленості. Ростов виводить П'єра з цього стану, звертаючись до нього. Долохов проголошує жартівливий тост — "за гарненьких жінок і їхніх коханців". П'єр намагається не піддатися люті, що охопила його. Слуга, що роздає слова кантати на честь Багратіона, кладе листок перед П'єром як перед самим поважним гостем на цьому краю стола. Долохов вихоплює аркуш у Безухова і починає читати вголос. П'єр приходить у сказ, кричить: "Не смійте брати!". Почувши цей крик і побачивши, до кого звертається П'єр, Несвицький і його сусіда перелякано просять не звертати уваги. Долохов дивиться на П'єра зухвало і аркуша не віддає. П'єр викликає Долохова на дуель. Як тільки він вимовив ці слова про дуель, всі сумніви стосовно дружини і Долохова розвіялися: він знав, що Елен зрадила, він ненавидів її. Денисов просить Ростова не лізти у цю справу, але Микола не слухає і погоджується бути секундантом Долохова. Той ставиться до виклику легко, завіряє Ростова, що має намір убити П'єра. Наступного дня дуелянти і секунданти зустрічаються в Сокольниках. П'єр ніколи раніше не тримав у руках зброї, йому показують, куди натискати, як сходитися. П'єр стріляє і ранить Долохова. Він кидається до свого супротивника, бажаючи допомогти йому, але Долохов кричить: "До бар'єра!" Безухов повертається на своє місце і навіть не намагається закритися або повернутися боком. Долохов стріляє, але промахується. Пораненого везуть додому, дорогою він плаче, говорить, що "убив її", маючи на увазі свою матір. Долохов просить Ростова їхати вперед і підготувати стареньку до того, що вона побачить. Микола відправляється із великим здивуванням дізнається, що "Долохов, цей бешкетник, бретер Долохов, жив у Москві зі старенькою матір'ю і горбатою сестрою і був самий ніжний син і брат".

Останнім часом П'єр рідко бачився з дружиною віч-на-віч, тому що в їхньому домі завжди було багато гостей. Після дуелі він замикається у своєму кабінеті, намагаючись розібратися у своїх почуттях, і доходить висновку, що усі його прикrostі відбуваються тому, що він женився на Елен. Він розуміє, що боявся признаватися собі раніш у тому, що Елен — розпусна жінка. Вночі він віддає наказ складати речі для від'їзду в Петербург, тому що не може більше залишатися з дружиною під одним дахом. Проте вранці Елен приходить

до нього. Вона усе знає про дуель і говорить з чоловіком гнівно і суворо, наче винен він, а не вона. П'єр усіляко намагається ухилитися від розмови, говорячи, що їм краще розлучитися, Елен відповідає, що самий факт роз'їзду її не лякає, але вона відпустить чоловіка тільки в тому випадку, якщо він дасть їй маєтність. Характер батька несподівано прокинувся у П'єрі, він приходить у сказ і відчуває, що ладен вбити дружину. Він хапає зі столу мармурову дошку, розбиває її, кричить "Геть!" так, що всі у домі почули цей крик. Елен перелякано тікає. Через тиждень Безухов віддає дружині доручення на керування усіма великоросійськими маєтками, що складало більшу частину його маєтності, і один їде в Петербург.

Минуло два місяці, як у Лисі Гори прийшла звістка про загибель князя Андрія. Кутузов у листі розповів, як князь Андрій із прапором в руках впав на бойовищі, але ні серед загиблих, ні серед полонених Болконського немає. Княжна Мар'я мала намір повідомити про те, що трапилось, дружину Андрія, княгиню Лізу, але не наважується це зробити, розсудивши, що тій, у її стані, краще нічого не знати. Незабаром у "маленької княгині" починаються довгі і важкі пологи. Чекають на лікаря, за яким послали у Москву. Вночі несподівано разом з акушером, бо вони з'їхалися на останній станції, приїздить князь Андрій. На сходах його зустрічає княжна Мар'я. Він запитує, чи одержали його листа, але не чекаючи відповіді, йде на половину маленької княгині. Коли він увійшов у кімнату, дружина навіть не зрозуміла, що трапилось. "Вона не здивувалася, що він приїхав; вона не зрозуміла того, що він приїхав. Його приїзд не мав ніякого відношення до її страждань і їх полегшення". Її очі дивилися на. всіх з дитячим страхом: вона боялася тільки страждань. Зайшов акушер, Князь Андрій вийшов, пішов до княжни Мар'ї, але говорити вони не могли: чекали і прислуховувалися. Андрій пішов до дружини і сів у сусідній кімнаті чекати. Він чув стогін, потім крик, але не міг повірити, що так може кричати його дружина. Підійшов до дверей, та його не пустили до дружини. Несподівано він почув, як кричить новонароджений. Спочатку він не розумів, що то за крик, "навіщо туди принесли дитину". Утямивши все радісне значення того крику, князь Андрій заплакав, як дитина. З кімнати дружини виходить лікар, намагаючись не дивитись на князя Андрія. Він входить до дружини і бачить, що вона померла. На обличчі її застиг вираз, який наче говорив: "Я вас любила і нікому дурного не робила, і що ви зі мною зробили? Що ви зі мною зробили?" Через дві години князь Андрій увійшов до старого князя Болконського. Той вже все знав, обхопивши сина за шию, він заплакав, як дитина. Похорон відбувся на третій день, а на п'ятий похрестили маленького князя Миколу Андрійовича.

Стараннями старого графа Ростова участь його сина в дуелі Безухова і Долохова зам'яли, Миколу не тільки не позбавили звання, а навіть призначили ад'ютантом московського генерал-губернатора. Ростов зближається з Долоховим, той поступово видужує, відверто розмовляє з Ростовим, розповідає, що в нього є двоє-трое друзів, є мати, яку він обожає, а на інших людей він звертає увагу остільки, оскільки вони потрібні або шкідливі. Особливо шкідливі, на його думку, жінки. Усі вони — від графинь до кухарок — продажні тварі, ще жодної гідної Долохов не зустрічав, хоча мріє про це. Завдяки армійським знайомствам Миколи в будинку Ростових з'являється багато нових людей, у тому числі й Долохов. Він подобається усім, крім Наташі, тому що вона вважає, що в дуелі Долохова і Безухова правий був П'єр. Наташі здається, що Долохов лютий і байдужий. Потім вона помічає, що

він ніби закохується в Соню,— спостереження досить близьке до істини. Через якийсь час Долохов просить руки Соні, але дівчина відмовляє йому, пояснюючи, що кохає іншого. Наташа розповідає про все Миколі, додаючи, що упевнена, що брат не одружиться з Сонею. Микола говорить із Сонею, радить їй ще раз подумати над пропозицією Долохова, тому що сам він нічого не може їй обіцяти.

Наташа, Соня, Микола і Денисов їдуть на бал, який щороку влаштовував вчитель танців Іогель. Наташа вперше одягнена в "дорослу" сукню, їй подобається усе навколо, вона закохана в усіх. Денисов не зводить з неї очей, він у захваті від її грації й уміння танцювати. Микола підказує сестрі вибрати на мазурку Денисова, тому що той відмінно її танцює. Наташа діє за порадою брата. Гості в захваті дивляться на них. Увесь вечір Денисов не відходить від Наташі.

Ростов не бачиться з Долоховим два дні, потім одержує записку, у котрій той перед від'їздом в армію запрошує друга в Англійський клуб. Ростов приходить. Долохов грає у карти і втягує в гру й Ростова. Поступово вся гра зосереджується на Ростові: він програє сорок три тисячі, не розуміючи, навіщо Долохов так із ним обходиться. Микола викликає Долохова в сусідню кімнату, говорить, що не може виплатити весь борг відразу. Той зауважує, що нічого не поробиш: кому щастить у коханні, не везе у картах — адже Соня закохана в Миколу. Ростов скаженіє і пропонує Долохову одержати гроші завтра ж.

Наташа співає (вона навчається співу, але співає не дуже майстерно: неправильно бере подих, не витримує паузи). Усі говорять, що голос ще неопрацьований, проте насолоджуються її співом, у якому чутна непідроблена щирість. Микола слухає сестру, і раптово йому здається, що усі його прикrostі, борг Долохову — ніщо в порівнянні з цим прекрасним співом. Приїжджає старий граф, і Микола йде до батька. Спочатку він бере розв'язний тон, але, не бачачи опору з боку батька, кається і навіть плаче. У той же час Наташа розповідає матері, що Денисов освідчився їй і просить її руки. Графиня не вірить своїм вухам. Наташа добре розуміє стан Денисова, говорить, що той освідчився зненацька. Вона просить матір навчити її, як, не ображаючи Денисова, відмовити, бо відчуває до цього сильного і бравого чоловіка тільки жалість. Так вона й повідомляє Денисову, що не може вийти за нього заміж, графиня додає, що відмова пояснюється молодістю дочки. Наступного дня Денисов їде з Москви. Микола проводить його, а сам затримується на декілька днів — батьку потрібен час, аби зібрати гроші на погашення боргу сина.

Частина друга

Після свого розриву з дружиною П'єр Безухов поїхав у Петербург. Дорогою він міркує про сенс життя, про ту силу, що управляє світом. На заїжджому дворі П'єр знайомиться з одним подорожнім. Той впізнає у П'єрі графа Безухова, говорить, що знає про нещастя, яке його спіткало, і хоче йому допомогти. Цей подорожній, як з'ясовується, належить до "Братерства вільних мулярів" (масонів). У відповідь П'єр признається, що не вірить у бога, подорожній заперечує, що П'єр просто не знає бога — "бог, безумовно, існує, але зрозуміти його важко". Масон немов угадує ті думки, що хвилюють молодого Безухова,— про сенс життя, про призначення людини. П'єр захоплюється бесідою. Масон запевняє його, що одним лише розумом неможливо досягти чого-небудь. "Вища мудрість має одну науку — науку усього, науку, що пояснює усю світобудову і місце у ній людини". Для того щоб

осягнути цю науку, на думку масонів, треба займатися внутрішнім самовдосконаленням, тобто осягати бога. Після від'їзду масона П'єр подивився у книгу реєстрації подорожніх і довідався, що той масон був Осип Олексійович Баздєєв. Вночі П'єр не може заснути й усе міркує про розмову з масоном. Після прибуття в Петербург Безухов приймається за читання, одержуючи "незвідану ще їм насолоду вірити в можливість досягнення досконалості у можливість братерської і діяльної любові між людьми". Через тиждень до нього приходить якась людина і повідомляє, що завдяки клопотанню високопоставленої особи П'єра приймуть у братерство раніше призначеного терміна. Той погоджується, підтверджує, що тепер вірить у бога. П'єра присвячують у масони з усіма належними цьому обряду таїнствами, які не викликають у нього належного захвату, бо здаються якимись штучними. Він дає клятву, що вступає в масонство, щоб протистояти злу, що царює у світі. П'єра приводять у масонське товариство, де він бачить багатьох людей, яких знав або зустрічав раніше у світі. Наступного дня до П'єра приїжджає князь Василь і намагається умовити його помиритися з дружиною. Проте Безухов рішуче відмовляється і виставляє тестя геть. Ще через тиждень, залишивши масонам значну суму на пожертвування, П'єр їде у свої малоросійські маєтки. Його нові "брати" дають йому листи в Київ і Одесу до місцевих масонів.

Дуель Безухова з Долоховим, "незважаючи на суворе ставлення государя", була зам'ята, навіть ніхто із секундантив не постраждав. Проте у світі вона мала широкий розголос, у результаті чого в усьому обвинуватили П'єра, адже "після його одруження дівчатам на виданні та їхнім матерям нічого було чекати від нього". Коли Елен повертається в Петербург, її приймають прихильно, а вона розігрує роль дружини, що покійно переносить іспит долі і кепську вдачу свого чоловіка. Елем сяде у салоні Анни Павлівни Шерер, яка говорить тепер, що П'єр "божевільний молодик, зіпсований розбещеними ідеями нашого часу", не соромиться вона говорити й те, що ніколи не бажала цього шлюбу, бо передбачала такий кінець. Анна Павлівна давала свій черговий вечір для "вишуканого товариства" і, як завжди, мала "частувати" гостей цікавим гостем. Цього разу це був Борис Друбецький, який приїхав кур'єром з прусської армії, де був ад'ютантом у дуже "важливій особі". Він вже цілком оволодів законом, за яким роблять кар'єру: "для успіху на службі потрібні не зусилля, не хоробрість, не праця, а треба було тільки вміння поводитися з тими, хто винагороджує за службу". Елен звертає на нього увагу. Борис рветься зробити кар'єру всіма засобами, заводить "потрібні знайомства". Тепер вік не буває в Ростових і соромиться своєї дитячої любові до Наташі. Елен запрошує Бориса до себе. Приїхавши в призначений час, Борис зустрів у Елен багато інших гостей і так і не розуміє, навіщо його, власне запрошували. Проте, прощаючись, Елен знову запрошує його. Незабаром Друбецький стає своєю людиною в домі Елен.

Війна проти Наполеона у розпалі, театр військових дій наближається до меж Росії. У 1806 р. старого князя Болконського призначають одним із восьми головнокомандуючих ополчення. Активна діяльність підтримала старого князя, тепер він весь час присвячував державній службі. Княжна Мар'я майже перестала за браком часу у батька брати у нього уроки математики. Вона присвятила себе вихованню племінника, намагаючись, скільки могла, замінити йому матір. На могилі маленької княгині поставили пам'ятник, привезений з Італії. Вираз обличчя янгола на тому пам'ятнику дивно нагадував князя Андрію вираз

обличчя дружини після смерті. Старий князь виділив князю Андрію Богучарівський маєток, і той, аби позбутися тяжких спогадів і усамітнитися, почав у маєтку будівництво і проводив там більшу частину свого часу. Князь Андрій після Аустерліцу вирішив більше не служити і, щоб не йти на дійсну службу, приймає посаду під керівництвом батька. Батько й син наче помінялися місцями: "Старий князь, збуджений діяльністю, очікував тільки кращого від теперішньої кампанії; князь Андрій, навпаки, не беручи участі у війні і у душі шкодуючи про це, бачив тільки погане". На початку 1807 року старий князь поїхав у справах ополчення по губерніях. Князь Андрій залишився у Лисих Горах: захворів його маленький син. Разом з княжною Мар'єю вони доглядають за хворим хлопчиком. Від старого князя приносять листи, той сповіщає про перемогу російської армії у одному з боїв. Князь Андрій з сумом визнає, що ці перемоги здобуваються саме тоді, коли він не служить. Князь Андрій боїться втратити свого сина, тому почувається майже щасливим, коли хлопчик починає одужувати. Стоячи разом з сестрою над дитячим ліжечком, він змушений признатися собі, що тільки це щастя йому й залишилося.

Після прибуття в Київ П'єр одержує від масонів указівки, що йому, робити у своїх маєтках. Він збирає управляючих, пропонує звільнити селян від кріпацтва, не змушувати працювати жінок і дітей нарівні з чоловіками, скасувати тілесні покарання, а перейти до умовлянь, організувати притулки, школи тощо. Деякі слухають міркування пана зі здивуванням, більшість же швидко розуміє, як обернути його ідеї на свою користь. Незважаючи на величезне багатство П'єра, його справи йдуть погано, гроші йдуть невідомо куди, головний управляючий щорічно повідомляє то про пожежі, то про неврожаї. П'єр щодня "займається" із головним управляючим, але почуває, що "заняття" ні на крок не зрушують справи з мертвої точки. Як самого значного землевласника П'єра приймають у губернії дуже радо, у його честь знову влаштовуються обіди, затіваються вечори, таким чином, Безухов починає жити старим життям, але тільки в іншій обстановці.

Навесні 1807 р. П'єр вирішив, повертаючись до Петербурга, навідатися по дорозі у свої маєтки і перевірити, "у якому стані перебував тепер той народ, який ввірив йому бог і якому він намагався дарувати благодіяння". Головний управляючий, який "поки" не бачить можливостей звільнення селян, приготувався зустрічати Безухова по селах з образами і хлібом-сіллям. П'єр не знає, що насправді села знаходяться в занепаді, що жінок, які годують дітей, перестали посилати на панщину, але замість цього вони виконують найтяжку роботу на своїй половині, що піп, який підносив йому образа, обкладає селян непосильними поборами та ін. Управляючий переконує П'єра, що селянам не потрібно звільнення, оскільки вони і без того щасливі. По дорозі П'єр, щасливий від того, що його реформи мають такий успіх, заїжджає до свого друга Болконського. Князь Андрій на той час перебував у своєму Богучарівському маєтку. П'єр помічає, що на усьому в садибі лежить "відбиток акуратності і господарської розпорядливості молодого князя Болконського: дороги рівні, мости з перилами, біля дому — молодий сад. Князь Андрій радий гостю, але усе ж Безухова вражає зміна, яка відбулася у молодому князі: "погаслий, мертвий погляд, котрому князь Андрій, незважаючи на всі старання, не може додати радісного блиску". П'єр розповідає про себе, говорить, що став зовсім іншою людиною, розповідає про свої плани у господарській діяльності. Але князь Андрій ставиться до всього досить скептично. За обідом розмова заходить про одруження П'єра, про дуель.

Безухов заявляє, що радий з того, що Долохов залишився живий. Князь Андрій заперечує, що "убити лютого собаку" навіть корисно. Проте, на думку П'єра, це несправедливо — не можна чинити того, що є зло для іншої людини. Андрій же вважає, що ніколи не знаєш напевно, що є зло. Він додає, що знає два дійсних зла в житті: "хвороба і каяння совісті, і щастя є вже сама відсутність цього зла". Князь Андрій розповідає, що раніш жив заради слави, але тепер позбувся цієї химери, став спокійніше, тому що живе для одного себе. П'єр говорить, що треба робити активне добро: будувати лікарні, давати притулок старцям тощо. Андрій відповідає, що сам він може будувати дім, розбивати сад, П'єр — улаштовувати лікарні, але і те, і інше — лише засіб згаяти час, а не життя. Андрій додає, що, звільняючи від кріпацтва, П'єр тим самим бажає вивести мужиків із тваринного стану і дати їм "моральних потреб", хоча, на його думку, єдине можливе щастя — щастя тварини. "Я заздрю йому, а ти хочеш його зробити мною, але не давши йому ні мого розуму, ні моїх почуттів, ні моєї маєтності. Далі — ти говориш: полегшити його роботу. А по-моєму, праця фізична для нього є така ж необхідність, така ж умова його існування, як для мене і для тебе праця розумова. Ти не можеш не думати. ...Він не може не орати, не косити; інакше він піде в шинок або захворіє..." "Лікарні, ліки... у нього напад, він умирає, а ти пустив йому кров, вилікував. Він калікою буде ходити десять років, усім у тяготу. Набагато спокійніше і простіше йому померти". П'єр жахається і говорить, що з такими думками жити не можна. Князь Андрій відповідає, що "життя і так не дає спокою". Він тепер допомагає батькові, але не справи ополчення його хвилюють, а батьків характер: бо той має звичку до влади і тепер тою владою користується жорстоко. Тільки князь Андрій тепер має на нього вплив і може врятувати батька від зайвих мук совісті. Звільнення від кріпацтва, веде далі князь Андрій, не вигідне і не потрібне ні П'єру, ні селянам. Воно потрібно тільки тим, кого псує влада над людьми. Князю Андрію прикро, що страждає людська гідність, спокій совісті, чистота, але не самі люди, "котрих скільки ні січи, скільки ні голи, усе залишаться такими ж..." П'єр ніяк не може з цим погодитися.

П'єр і Андрій їдуть в Лисі Гори. По дорозі їм попадається ріка, що розлилася, через яку вони повинні переїхати на поромі. П'єр повертається до перерваної розмови, говорить, що він колись так само, як князь Андрій, не знав істинного шляху у житті, та його врятувало масонство. І П'єр розповів про масонство, як він його розумів. П'єр запитав, що князь Андрій думає про масонство. Той відповідає, що можливо П'єр і має рацію, але чому ж тоді, князь Андрій не бачить того, що так ясно усім: "Ви бачите на землі царство добра і правди, а я його не бачу". П'єр запитує Андрія, чи вірить він у майбутнє життя: "На землі, саме на цій землі... немає правди, усе неправда і зло; але у світі, у усьому світі, є царство правди, і ми тепер діти землі, а вічно — діти усього світу. Хіба я не почуваю у своїй душі, що я складаю частину цього величезного, гармонійного цілого? Хіба я не почуваю, що я в цій величезній незліченній кількості істот, у яких виявляється божество,— вища сила, як хочете,— що я складаю одну ланку, один щабель від нижчих істот до вищих? Коли я бачу, ясно бачу цей східець, що веде від рослини до людини, то чому ж я припускаю, що цей східець переривається зі мною, а не веде далі і далі? Я почуваю, що я не тільки не можу зникнути, як ніщо не зникає у світі, але що я завжди буду і завжди був. Я почуваю, що, крім мене, наді мною живе душа і що в цьому світі є правда". Андрій говорить, що знає це вчення Гердера, але, що дійсно перекопує лише смерть — коли бачиш, як умирає близька

тобі людина, тоді розумієш усю суєтність і нікчемність життя, тоді ставиш питання, невже немає нічого, крім цього життя. П'єр заперечує: "Коли є бог і майбутнє життя, тобто істина, є чеснота; і вище щастя людини полягає в тому, щоб прагнути до досягнення їх. Треба жити, треба любити, треба вірити, що живемо не нині тільки на цьому клаптику землі, а жили і будемо жити там, у всіх (він показав на небо)". Незважаючи на зовнішній спокій, князь Андрій відчуває, що слова П'єра справили на нього сильне враження, і "уперше після Аустерлиця він побачив те високе, вічне небо, що він бачив, лежачи на Аустерлицькому полі, і щось давно заснуле, щось краще, що було в ньому, раптом радісно і молодю прокинулося в його душі". По приїзді в Лисі Гори П'єр і Андрій бачать "божих людей", що прийшли до княжни Мар'ї. Старший Болконський наказує проганяти старців, але Мар'я їх приймає. Андрій ставиться до старців глумливо. Одна з паломниць розповідає про чудодійну ікону, що вона бачила, — Богоматір плаче, у неї "з очей миро ллється". П'єр говорить, що це обманюють простий народ. Княжна Мар'я конфузиться, паломниці обурюються. П'єр з Андрієм їх заспокоюють, говорять, що вони жартують. Через якийсь час приїжджає старий князь, П'єр йому сподобався. П'єр пробув у Болконських два дні, і по його від'їзді хазяї говорили про нього тільки гарне.

Ростов приїжджає в полк і радіє так, ніби повернувся в рідну сім'ю. Він вирішує повернути батькам гроші, що ті були змушені виплатити по його картковому боргу. Раніш Ростову посилали по 10 тисяч на рік, тепер же він вирішує брати тільки дві, а інші повертати батькам у рахунок сплати боргу. Микола ще ближче сходитьсь з Денисовим. Зимом полк в запасі. Провіант надходить нерегулярно, гусари бідують, годують коней соломомою з дахів хатин. Одного разу у зруйнованому війною польському селі Ростов надібав старого хворого поляка і його дочку з немовлям, які голодували, але не мали ні сил, ні коштів, аби виїхати з села. Ростов привозить їх до себе, годує і дає притулок, аж поки старий не одужав. Коли один з офіцерів натякає на дещо інші, ніж приятельські, відношення між молодим польком і Ростовим, Микола у властивій йому палкій манері спростовує обмови, і Денисов ледь утримує друга від дуелі. Пізніше віч-на-віч Ростов признається Денисову, що полька йому як сестра, що йому дуже кривдно, що його запідозрили в непорядності. Денисов і сам схвилюваний вчинком друга, говорить про "дурну ростовську породу", але сльози стоять на очах бравого гусара.

У квітні цар приїждить до своєї армії. Ростов засмучений, що не попав на огляд, який робив государ військам. Солдати, як і раніше, живуть голодно. Денисов, бачачи, як нижчі чини шукають по околиць лісах їстівне коріння, не витримує і наважується поправити положення будь-яким засобом. Через якийсь час він повертається з транспортом продовольства, що відбиває у своєї ж піхоти, і роздає продукти солдатам. Наступного дня полковий командир викликає Денисова і відправляє його в штаб улагоджувати інцидент. Сам командир згодний дивитися на "інцидент" крізь пальці. Денисов їде в штаб, але до вечора повертається самий не свій, відчуває себе настільки погано, що лікарю навіть припадає пустити йому кров. Денисов розповідає, що в провіантському полку, де він сподівався зам'яти справу, йому зустрівся Телянін. З'ясовується, що саме він і мовив солдат Денисова голодом весь цей час. Денисов б'є Теляніна. Через якийсь час приходить запит, що наказує Денисову явитися в суд, тому що на нього заведена справа. Штабні подають інцидент так, ніби Денисов був п'яний і побив двох чиновників. На одному з оглядів

Денисов одержує легке поранення (очманіла куля) і, скориставшись випадком, їде в шпиталь. Ростов через якийсь час відправляється відвідати його. У шпиталі тиф. На Ростова справляє страшне враження солдатський шпиталь. Першим, кого зустрів Ростов у офіцерських палатах, був Тушин, той самий капітан, що довів пораненого Миколу під Шенграбенем. Тепер Тушин без руки. Він вказує, де знайти Денисова. Незважаючи на те, що Денисов намагається виглядати веселим, Ростов помічає зміни, що відбулися у командирі: не розпитує про загальний хід справ, проіполк і навіть ніби не радіє приїзду Миколи. На питання про хід судового розгляду Денисов відповідає, що справа погана, зачитує Ростову повний сарказму лист, що він має намір відправити в суд. Напевне, більшість офіцерів вже не раз чули той лист і він їм добряче набрид, бо майже всі виходять, і в палаті залишаються тільки двоє — Тушин і улан, що по ходу читання дає Денисову пораду підкоритися рішенням суду. Зрештою Денисов погоджується, підписує прохання про помилування на ім'я государя і віддає прохання Ростову.

Повернувшись у свій полк, Ростов доповідає командирі про хід справ у Денисова і відправляється у Тільзіт з листом до государя, де мала відбутися зустріч російського і французького імператорів. Борис Друбецький просить свого начальника взяти його на цю зустріч. Він був серед тих небагатьох, хто бачив проїзд Наполеона на протилежному березі Немана перед гвардією, самого імператора Олександра, зустріч імператорів. Почет імператора Олександра у Тільзіті був невеликий, так що до обличчя Друбецького звикли наближені до царя і вже не приймали за "нову особу". Борис розумів, що це новий і значний крок у його кар'єрі. Він квартирує ще з одним ад'ютантом, багатим поляком Жілінським, який є палким шанувальником французів. Майже кожного дня французькі офіцери обідають на квартирі Друбецького і Жілінського. Серед гостей — один з ад'ютантів Наполеона, декілька офіцерів французької гвардії, паж Наполеона. У той же день у Тільзіт приїжджає Ростов і привозить прохання Денисова. Він заходить до Бориса. Побачивши французів, Микола не може збороти ворожості. Борис зустрічає гостя з досадою, Ростов це відчуває. Борис рекомендує Ростова своїм гостям, але ті також почувають ніяковість, бо ворожість Миколи відчутна. На прохання Ростова про клопотання за Денисова Друбецький відповідає ухильно, але усе ж обіцяє сприяти справі. Та день випадає незручний для будь-якого роду прохань, тому що підписуються перші умови Тільзіцького миру. Вранці Ростов залишає квартиру, щоб не бачити Бориса, бродить по вулицях. Він підходить до будинку, де зупинився цар, і намагається пройти усередину. Його не пропускають, а радять передати прохання по команді. Серед почту государя Ростов випадково зустрічає генерала, що раніш був командиром його полку, передає йому лист. Коли государ виходить, генерал щось довго говорить йому, але цар відповідає: "Не можу, генерал, тому що закон сильніший за мене". Микола, як і раніше, закоханий у государя і разом із юрбою в захопленні біжить йому вслід. Ростов присутній на огляді, що спільно проводять Олександр і Наполеон. Микола помічає, що Наполеон "погано і нетвердо сидить на коні". Французький імператор нагороджує одного з російських солдатів орденом Почесного легіону. Потім для всіх учасників огляду (російських солдат і французьких гвардійців) влаштовують обід. Після огляду Ростов перебуває в схвильованому здивуванні. Йому пригадуються то Денисов, "шпиталь із цими відірваними руками і ногами, із цим брудом і хворобами", то "цей самовдоволенний Бонапарте зі своєю білою ручкою, що був тепер

імператор, якого любить і шанує імператор Олександр. Для чого ж відірвані руки, ноги, вбиті люди?" Микола заходить у готель, де й собі замовляє обід, випиває дві пляшки вина і чує, як офіцери запевняють, що якби війна протривала ще трохи, то Бонапарту прийшов би кінець, тому що у французьких військах уже не залишалося ні боєприпасів, ні провіанту. Роздратувавшись, Ростов кричить, що вони солдати і не сміють судити про вчинки государя: якщо імператор велить їм умирати, вони повинні вмирати, але якщо він укладає мир, вони повинні це вітати. Офіцери не мали наміру сваритися, Миколу заспокоюють, він просить ще вина.

Частина третя

"У 1808 році імператор Олександр їздив в Ерфурт для нового побачення з Наполеоном, і у вищому петербургському товаристві багато говорили про велич цього урочистого побачення". У 1809 році близькість двох "владарів світу", як називали Олександра і Наполеона, доходить до того, що, коли Бонапарт оголошує війну Австрії, російський корпус виступає на стороні колишнього супротивника проти колишнього союзника, австрійського імператора. "Життя між тим, справжнє життя людей із своїми суттєвими інтересами здоров'я, хвороби, праці, дозвілля... йшло, як і завжди", незалежно від політичних пристрастей.

Князь Андрій два роки живе безвиїздно в селі. Те, що розпочав і не довів до кінця у своєму маєтку П'єр, молодий Болконський здійснює у своїх володіннях. Деяких селян він перевів у вільні хлібороби, для інших замінив панщину оброком. Селян і двірських навчають грамоті, виписують для них сповитуху. Навесні 1809 р. князь Андрій їде в рязанський маєток свого сина, що знаходиться під його опікою. Він проїжджає, через переправу, на якій у них із П'єром декілька років тому відбулася така важлива для обох розмова. Минувши село, візок князя Андрія заїхав у березовий ліс. На узбіччі дороги він бачить дуб. "Мабуть, у десять разів старше беріз, що складали ліс, він був у десять разів товще й у два рази вище кожної берези. Це був величезний, у два обхвати дуб, з обламаними, давно, очевидно, суками і з обламаною корою, що заросла старими болячками. З величезними своїми незграбними, несиметрично розставленими корявими руками і пальцями, він старою, сердитою і презирливою потворою стояв між усміхненими березами. Тільки він один не хотів підкорюватися чарівності весни і не хотів бачити ні весни, ні сонця. "Весна, і любов, і щастя! — начебто говорив цей дуб.— І як не набридне вам усе той самий дурний і безглуздий обман. Все те саме, усе обман! Немає ні весни, ні сонця, ні щастя... і не вір вашим надіям і обманам". Князь Андрій думає, що правий цей дуб, що "нехай інші, молоді піддаються спокусам весни, а ми знаємо життя,— наше життя кінчене".

По опікунських справах князю Андрієві необхідно побачити повітового предводителя, графа Іллю Андрійовича Ростова. У середині травня Болконський їде у маєток графа Отрадне, де граф живе. Князь Андрій, невеселий і задумливий, під'їхав саме до маєтку. Несподівано він почув жіночий веселий крик і побачив дівчат, що бігли алеєю. "Попереду всіх, ближче за інших, підбігала до візка чорнява, дуже тоненька, дивно-тоненька, чорноока дівчина у жовтій бавовняній сукні, пов'язана білим носовичком, з-під якого вибивалися пасма розчесаного волосся. Дівчина щось кричала, але, побачивши чужого, не глянувши на нього, із сміхом побігла назад". Несподівано князь Андрій відчув біль від того, що всі насолоджуються весною і радіють, а до нього нікому немає діла. Він подумав, що

напевне ця дівчинка живе своїм, напевне безглуздим, але щасливим життям. Протягом дня він кілька разів бачив Наташу, яка веселилася між іншими, і мимоволі запитував себе, від чого вона так радіє. Ввечері князь Андрій довго не може заснути, йому було прикро, що він залишився у цьому маєтку. Він розчиняє вікно і наче вперше бачить чарівну весняну ніч у місячному сяйві. Випадково він чує розмову з кімнати, розташованої поверхом вище. Спочатку два жіночих голоси заспівали якусь чудову музичну фразу. Потім князь Андрій чує голос Наташі, яка у захваті від прекрасної ночі, говорить, що такої чарівної ночі ніколи, ніколи не було, що від щастя їй хочеться літати. Чомусь він чекав і боявся, що Наташа говоритиме про нього, але зрозумів, що їй немає діла до його існування. Звуки Наташиного голосу, її молодість і замилювання життям так співпадали з весняною природою, що у душі князя Андрія "раптом піднялася така несподівана плутанина молодих думок і надій, які суперечили усьому його життю, що він, почувавши себе не в силах усвідомити собі свій стан, вмить заснув". На зворотному шляху Болконський бачить той самий дуб, і це видовище вражає його. Старий дуб, "...розкинувшись шатром соковитої, темної зелені, млів, ледве колихаючись у променях вечірнього сонця. Ні корявих пальців, ні болячок, ні старої недовіри і горя — нічого не було видно. Крізь жорстку столітню кору пробилосся із сучків соковите, молоде листя, так що вірити, не можна було, що цей старець породив його". "Так, це той самий дуб", — подумав князь Андрій, і на нього раптом найшло безпричинне весняне почуття радості і відновлення. Всі кращі хвилини його життя раптом у одну мить пригадалися йому. І Аустерлиц із високим небом, і мертве докірливе обличчя дружини, і П'єр на поромі, і дівчинка, схвильована красою ночі, і ця ніч, і місяць — і все це раптом згадалося йому". Князь Андрій розуміє, що в тридцять один рік життя ще не кінчене, що він повний сил і не повинний замикатися в собі і своїй самотності. Після цієї поїздки князь Андрій почав нудьгувати у селі, колишні заняття його вже не цікавили, він усамотнювався у своєму кабінеті, передумуючи всі свої думки, пов'язані з П'єром, славою, з дубом, красою і коханням. Андрій вирішує восени їхати в Петербург.

Князь Андрій приїжджає в Петербург у серпні 1809 року. У цей час . найбільш впливова і популярна особа у суспільному житті і політичному житті Росії — Сперанський. "Цього самого серпня государ, що їхав у візку, був вивалений, ушкодив собі ногу і залишався у Петергофі три тижні, бачився щоденно і виключно із Сперанським". Саме у цей час і готувалися найважливіші реформи, які мали змінити судове, адміністративне і фінансове управління Росії на всіх рівнях цієї влади. Сперанський мав великий вплив на государя у цивільних справах, Аракчєєв — у воєнних. Князь Андрій мав чин камергера, тому, повернувшись у Петербург після тривалої відсутності, з'явився при дворі. Імператор Олександр бачив його кілька разів, але навіть слова до нього не промовив. Князю Андрію завжди здавалося, що цар ставиться до нього з антипатією. Придворні пояснили, що "його величність" був незадоволений тим, що князь Андрій не служив від 1805 року. Тому, коли князь Андрій передав через старого знайомого свого батька проект військового статуту, цар не прийняв його, а відправив до воєнного міністра Аракчєєва. Князь Андрій йде на прийом до Аракчєєва, перед якими тріпотять усі придворні. Записку з пропозицією про введення нових військових законів, в якій князь Андрій підсумував всі свої роздуми про причини поразок у війні 1805—1807 років, Аракчєєв проекту статуту не схвалює, бо "закони тепер всі пишуть, писати легше, ніж робити", подає князю Андрію резолюцію, де

"без орфографії, без розділових знаків" було написано, що "складено на зразок французького військового уставу". Проте, міністр зараховує князя Андрія у члени Комітету з військового статуту, але без платні.

Очікуючи повідомлення про зарахування його членом комітету, князь Андрій відновлює свої петербурзькі знайомства, особливо з тими особами, що могли стати йому у пригоді. Його скрізь приймають прихильно: ліберали тому, що, відпустивши селян, він вважався лібералом; незадоволені майбутніми реформами, здебільше старі і поважні, зверталися до нього, "як до сина свого батька" і шукали співчуття; а крім того, оскільки князь Андрій овдовів, він вважається багатим і заavidним женихом, "з ореолом романтичної історії про його мниму смерть і трагічну кончину дружини". На одному з прийомів Болконський знайомиться зі Сперанським, чиї упевнені манери, начитаність і спокійний, трохи презирливий тон дивують князя Андрія. Поговоривши кілька хвилин з усіма, Сперанський відзиває князя Андрія і заводить з ним окрему розмову. Було очевидно, що Болконський йому потрібен. Це втішило самолюбство князя Андрія. Говорять вони про призначення і роль дворянства. Князь Андрій відчуває, що попадає під вплив Сперанського, цього колишнього семінариста, "який тепер тримав у руках долю Росії, як думав Болконський", але намагається опиратися і сперечатися. Сперанський запрошує його до себе. У бесіді віч-на-віч Сперанський справив ще більше враження. "Князь Андрій таку велику кількість людей вважав нікчемними істотами, так йому хотілося знайти в іншій людині живий ідеал тієї досконалості, якої він сам прагнув, що він легко повірив, ніби знайшов у Сперанському цей ідеал цілком розумної і добродісної людини... Крім того, Сперанський, чи тому що він оцінив здібності князя Андрія, чи тому що знайшов потрібним придбати його собі, Сперанський кокетував перед князем Андрієм своїм безстороннім, спокійним розумом і улаштовував князя Андрія тими тонкими лестощами, які поєднувалися із самовпевненістю, що складається в мовчазному визнанні свого співрозмовника із собою разом єдиною людиною, спроможним розуміти всю дурість всіх інших, розумність і глибину своїх думок". Проте підсвідомо князя Андрія дратують деякі особливості Сперанського: його занадто велике презирство до людей, його пухкі білі руки, його непроникний "дзеркальний" погляд. "Взагалі головна риса розуму Сперанського, що уразила князя Андрія, була безсумнівна, непохитна віра в силу і законність розуму. Очевидно було, що ніколи Сперанському не могла спасти думка, така звичайна для князя Андрія, що не можна усе-таки висловити всього того, що думаєш, і ніколи не приходив сумнів у тому, чи не нісенітниця усе те, що я думаю, і усе те, у що я вірю?" Сперанський сприяє тому, що вже через кілька днів Болконського призначають членом комісії по створенню воєнного статуту, а також, хоча князь Андрій не має юридичної освіти, начальником відділення комісії упорядкування законів. На прохання Сперанського князь Андрій працює над розділом щодо прав особистості.

Два роки тому, повернувшись із своєї поїздки по маєтках, П'єр Безухов мимоволі стає на чолі петербурзького масонства. Він давав гроші на всі необхідні ордену витрати, на свої кошти він підтримує Будинок бідних, улаштований ордену у місті, вербує нових членів. Життя ж його йшло, як і раніше, "із тими ж захопленнями й розбещеністю". "Він любив добре пообідати й випити і, хоча й вважав це неморальним і принизливим, не міг утриматися від веселощів парубоцьких товариств, в яких він брав участь". П'єр відчуває,

що масонська діяльність не задовольняє його, але, як болото, затягує усе сильніше. У самому масонстві П'єр не зневірився, але йому здається, що російське масонство йде помилковим шляхом, відхиляється від свого джерела. П'єр знав всіх братів по ложі у реальному житті "здебільше як людей слабких і нікчемних", знав, що домагаються вони нагород і значних посад, а не служать ідеалам масонства. Всіх братів, яких П'єр знав, він поділив на чотири розряди. До першого належали ті, хто займався таїнствами науки ордену, але не брав активної участі ні у справах ложі, ні у людських. Цих людей П'єр поважав, але його серце не лежало до містичного змісту масонства. До другого розряду П'єр зараховував і себе: це були люди, які шукали досконалості у масонстві, вірного шляху, але поки не знайшли його. До третього належали брати (їх було найбільше), яких приваблювала тільки зовнішня форма масонства, а не її зміст. Четверті (і таких ставало останнім часом все більше) були ті, що не вірили у масонство, а прийшли заради наближення до багатих і вельможних членів ложі. Аби припасти до основного джерела масонства, П'єр вирішив їхати за кордон, посвятитися і збагнути вищі таємниці ордену. Влітку він повертається в Петербург. Багато високопоставлених осіб за кордоном виказали Безухову довіру, він "проникнув у багато таємниць, був зведений у вищий ступінь". На засіданні з приводу повернення П'єр виголошує промову, закликає братів-масонів до дії, відмічаючи, що теперішній політичний устрій перешкоджає вихованню чеснот тощо. Проте Безухов виступає проти насильницьких реформ і революцій, стверджуючи, що основна задача масонства — вдосконалення людей. Масонам варто шукати "гідних" і сприяти їхньому вступу в орден. Промова П'єра викликає бурхливі дискусії в ложі. Йому заперечують і відмовляються прийняти його пропозицію.

П'єр впадає в апатію. Він одержує листа від дружини, у котрому та благає його про побачення і пише, що залишок своїх днів хоче присвятити йому. Князь Василь із дружиною, а також дехто з братів-масонів умовляють П'єра знову зійтися з Елем. Безухову все рівно. Він не відповідає на спроби примирення, збирається і їде в Москву. У Москві він відправляється до свого "благодійника" — Осипа Олексійовича Баздєєва, що присвятив П'єра в масонство. Той заспокоює Безухова, нагадує, що найважливіше завдання для масона — удосконалювати самого себе, у чому П'єр поки не процвітав. Баздєєв радить молодому графу не припиняти спілкування з петербурзькими братами й ужити всі сили, щоб допомогти їм стати на шлях добра й істини. Баздєєв дає П'єру спеціальний зошит, у якому радить записувати усі свої вчинки. По приїзді в Петербург П'єр мириться з дружиною, хоча йому це дуже важко. У зошиті, що дав Баздєєв, він записує цей вчинок, те, як Елен вибачила його, а йому їй прощати нічого, від чого відчув "щасливе почуття оновлення".

Коли Елен оселилася з чоловіком у Петербурзі, вона посіла одне з вигідних місць у товаристві, зайняла високе положення в аристократичних салонах, завела свій власний салон. Вона була в Ерфурті, де відбувалася зустріч імператорів, її красу помітив і оцінив навіть Наполеон. За велику честь вважається в Петербурзі бути прийнятим у салоні графині Безухової. Щоб блиснути широтою кругозіру, перед відвідуванням салону Елен молоді люди спеціально прочитують книги. П'єр не обманюється з приводу розуму своєї дружини, тому він слухає розмови про політику, поезію і філософію з почуттям, що відчуває фокусник, очікуючи кожного разу, що обман відкриється. Проте Елен грає

прекрасно: вона може говорити найжахливіші дурості і непристойності, і проте усі захоплюються кожним її словом, відшукують у її промовах глибокий зміст, про який Елен і сама не підозрює. Борис Друбецький стає завсідником салону Безухова. Елен спілкується з ним з особливою, ласкавою посмішкою і називає своїм пажем. Підсвідомо П'єру не подобаються відношення його дружини і Друбецького, він відчуває до Бориса сильну антипатію, але намагається приділяти цьому якнайменше уваги. За ним закріплюється репутація багатого пана, "чоловіка блискучої дружини", розумного дивака. Ніхто не знав, що у душі П'єра відбувалася складна і важка робота внутрішнього розвитку. Він веде щоденник, записує всі свої вчинки. Він намагається займатися самовдосконаленням, викорінювати в собі лінь, обжерливість та інші пороки. Незабаром у ложу приймають Бориса Друбецького. П'єр записує в щоденнику, що він сам рекомендував Бориса, сам був ритором, борючись із невартим почуттям ненависті до цієї людини, хоча, на його думку, вступаючи в ложу, Друбецький переслідує одну мету — зблизитися з відомими і впливовими людьми.

Ростови два роки прожили в селі, але, незважаючи на це, їхнє фінансове положення не виправлялося. Після переїзду в Петербург вони продовжують жити гостинно, їхні обіди відвідує різношерста публіка, а для людей із вищого товариства Ростови залишаються провінціалами. Берг сватається до Віри, і та погоджується. Берг так довго і з такою значущістю розповідає усім про те, як був поранений в Аустерлицькому бої, що зрештою одержує дві нагороди за одне поранення. На фінляндській війні він також "відзначається": піднімає осколок гранати, яким був убитий ад'ютант поруч головнокомандуючого, і підносить цей осколок начальнику. Він теж наполегливо переказує всім цей випадок, поки і за фінляндську війну не одержує дві нагороди. Крім того, він займає в Петербурзі "особливо вигідні" місця. Сватовство Берга, зустрінуте спочатку зі здивуванням (він не дуже знатного роду), зрештою приймається усіма Ростовими, тому що Вірі вже двадцять чотири роки, а ще ніхто до неї не сватався, хоча вона вважається гарною дівчиною і виїжджає у світ. Перед весіллям Берг вимагає приданого і заспокоюється тільки тоді, коли йому видають двадцять тисяч готівкою і вексель на вісімдесят тисяч рублів.

Наташі шістнадцять років. Борис, незважаючи на те, що зробив блискучу кар'єру і перестав спілкуватися з Ростовими, усе ж приходить до них з візитом під час їхнього перебування в Петербурзі. Він зустрічається з Наташою, на котру його розповіді про світські раути і високопоставлених знайомих не справляють ніякого враження. Наташа, навпаки, так вразила Бориса, що він щодня приїздить до Ростових, хоча розуміє, що одруження з дівчиною без майна покладе кінець його кар'єрі. Він зовсім перестав бувати в салоні Елен, та змушена писати Друбецькому докірливі записки.

Наташа мала звичку приходити до матері у ліжку, і поки граф не повертався з клубу, розмовляти про різне. Ці розмови були однією з головних насолод матері і дочки. Одного разу Наташа прийшла говорити про Бориса, вона цікавиться думкою матері про цього молодика. Графиня каже, що в шістнадцять років вона сама вже була заміжня, але Наташа марно закрутила голову Борису, бо шлюб між ними неможливий: він молодий, не має маєтності, та ще й приходить родичем, але головне, графиня це добре зрозуміла, — Наташа не любить його. Наташа каже, що то байдуже, що заміж за Бориса не можна, він дійсно не на її смак: "вузький такий, як годиннику столовій, ...вузький, знаєте, і сирій". П'єр,

наприклад, на думку Наташі, "темно-синій з червоним і він квадратний". Графиня сміється, але наступного дня запрошує Бориса до себе для розмови, "від того дня він перестав бувати у Ростових".

Тридцять першого грудня, напередодні нового, 1810 року, один із сановитих вельмож улаштовує бал, на якому мали бути присутні дипломатичний корпус і государ. Багато гостей вже приїхали на цей бал, а у Ростових не видно було ще кінця приготуванням. Це був перший великий бал Наташі Ростової. Наташа весь день не мала спокою і тепер, ще не одягнена, бігала від матері до Соні, допомагаючи їм одягнутися: якимось одним їй відомим способом приколотися квітку, стрічку тощо. Нарешті й Наташа одяглася, але плаття виявилось задовге. Дівчата-покоївки кинулися підшивати. За цим клопотанням Наташа не мала часу навіть подумати про сам бал. Тому тільки коли Ростови сіли у карету, Наташа вперше уявила собі, що на неї чекає. Вона пригадала, як, на її думку, величаво повинна поводитися дівчина на балі, але відчула такий захват від світла, музики, квітів, що забула про величавість, а йшла попереду матері схвильована і щаслива. Вона не знала, що то був саме той вираз, який найбільше пасував їй.

На бал прибуває величезна кількість гостей. Перовська, яка приїхала на бал разом з Ростовими, називає їм гостей. Тут красуня Елен, біля якої юрбляться молодики і чоловіки. Не менше їх і коло дами з негарною дочкою, "спадкоємицею мільйонів", за якою упадають "наречені" — Анатоль Курагін і Борис Друбецький. З'являється П'єр, "фармазон всісвітній" — говорить про нього Перовська. Наташа помітила, що П'єр зупинився і розмовляє з Андрієм Болконським, якого Наташа впізнала. Нарешті приїздить цар. Всіх майже притиснули до стіни, коли він увійшов у залу. Цар відкриває бал, танцюючи з господинею дому. Більшість дівчат мали кавалерів на цей перший танок, Наташа і Соня залишилися серед меншості, що стояла біля стіни. Наташа ладна була плакати, так їй хотілося танцювати. Нарешті урочистий і довгий, як здалося Наташі, перший танок закінчився. Почулися перші звуки вальсу. Ад'ютант-розпорядитель запросив красуню Елен. У коло вийшла перша пара, більше ніхто не наважився. Наташа була у відчаї: невже так ніхто і не запросить її на вальс?! Князь Андрій стояв у цей час біля вікна і майже не слухав співрозмовника, який говорив з ним про політику. Він дивився на залу, на кавалерів, які ніяковіли у присутності царя. Раптом П'єр шарпнув його за руку і показав йому на Наташу, благаючи князя Андрія запросити її на вальс. Побачивши Наташине обличчя, князь Андрій зрозумів її почуття, він згадав ніч в Отрадному. Дуже ввічливо і шанобливо він вітається з графинею, що суперечить характеристиці, яку дала Болконському Перовська, і запрошує Наташу на вальс. Вона радісно посміхнулася йому, і посмішка її наче говорила: "Давно я на тебе чекала". Вони були другою парою, що увійшла у коло. Він був одним з кращих танцюристів свого часу, вона танцювала чудово. "Князь Андрій любив танцювати і, прагнучи скоріш позбутися політичних і розумних розмов, з якими всі до нього зверталися, і бажаючи розірвати зніяковілість, що утворилася від присутності государя, пішов танцювати і вибрав Наташу, бо на неї показав йому П'єр і тому, що вона перша з гарненьких жінок попалася йому на очі; але як тільки він обійняв цю тоненьку, рухливу, постать, ...вино її чарівності вдарило йому у голову: він відчув, що оживає і молодіє..." Вона щаслива танцювати з ним. Після князя Андрія Наташу запрошують і інші кавалери, у тому числі і Борис. Наташа не помічає тонкощів світського етикету, її більше захоплюють

танці, радість, вона по-справжньому щаслива. Один із танків вона знову танцює з князем Андрієм. Той розповідає дівчині, що чув її жагучий монолог вночі в Отрадному, Наташа немов виправдується у відповідь. Болконському подобається її безпосередність, подобається і те, що вона ще не зіпсована світськими умовностями. Андрій милується Наташею, в перерві між танками навіть загадує: якщо Наташа зараз підійде до своєї кухні, то стане його дружиною. Наташа дійсно підходить до кухні. Болконський дивується на себе: чому це йому в голову приходять подібні дурості. Наташа бачить нещасливого П'єра, що ображений і принижений положенням, яке займає у світі його дружина. Наташа намагається побадьорити Безухова, не розуміючи, як можна такий чудовий людині не радіти в такий чудовий день.

Наступного дня князь Андрій згадує бал і Наташу. До нього приходить один із чиновників, щоб повідомити про відкриття Державної ради. Ця подія, котрій раніше князь Андрій приділив би багато уваги, тепер здається йому дрібною і незначною. Він їде на обід до Сперанського, де присутні також і інші "реформатори". Вони "веселяться", зарозуміло жартують, але їхні веселощі здаються Болконському штучними. "Тонкий звук голосу Сперанського неприємно уражав його, і сміх, що не угавав, своєю фальшивою нотою чомусь ображав почуття князя Андрія". Усе, що б ні робив Сперанський, здається Андрієві надуманим і наганим. Болконський їде рано, дорогою згадує про всі засідання Ради, членом якої є, зокрема, Берг, на котрих багато часу витрачається на обговорення форми замість того, щоб вирішувати пекучі питання. Ця робота тепер здається Андрієві марною і непотрібною, і він сам дивується, як раніш не зрозумів таких очевидних речей. Наступного дня Болконський їде до Ростових і залишається в них обідати. Після обіду Наташа грає на клавікордах і співає. Слухаючи її спів, князь Андрій відчуває "очищення". "Він подивився на Наташу, і в душі його відбулося щось нове і щасливе. Він був щасливий, і йому водночас було смутно. Йому рішуче не про що було плакати, але він готовий був плакати. Про що? Про стару любов? Про маленьку княгиню? Про свої розчарування? Про свої надії на майбутнє? Так та не так. Головне, про що йому хотілося плакати, була раптом жваво усвідомлена їм страшна протилежність між чимось нескінченно великим і невизначеним, що було у ньому, і тим вузьким і тілесним, чим він був сам, і навіть була вона. Ця протилежність мліла і радувала його під час її співу". Після повернення додому князь Андрій довго не може заснути, він думає про те, що потрібно жити, що не треба замикаати себе у вузькі рамки, розуміє, що П'єр тоді на переправі був правий.

Берги влаштовуються на новій квартирі і, щоб усталити своє положення в товаристві, запрошують гостей. Серед запрошених — П'єр, Ростови, Болконський. На вечорі, "що нічим не відрізняється від інших подібних вечорів", П'єр помічає, що між князем Андрієм і Наташею щось відбувається. Князю Андрію потрібно поговорити з П'єром, але надокучливий господар не дає їм такої можливості.

Наступного дня князь Андрій приїздить до Ростових обідати, усі прекрасно розуміють, навіщо він ходить, і перебувають у чеканні. Увечері того ж дня князь Андрій повідомляє П'єру, що має намір одружитися з Наташею. П'єр підтримує друга, його власні сімейні негаразди не мають значення, "ця дівчина (Наташа) — скарб" і князь буде щасливий у цьому шлюбі. Князь Андрій їде, П'єр залишається у похмурому настрої: "чим ясніше вбачилася йому доля князя Андрія, тим більш сумною бачилася своя власна".

Андрій їде до батька запитати дозволу одружитися. Той після деякого роздуму згоду дає, але вимагає, щоб Андрій почекав рік: у них із Наташею різниця у віці, крім того, у князя Андрія син. Через цю поїздку до батька князь Андрій не з'являється в Ростових три тижні. Наташа у відчаї, нікуди не хоче виїжджати, таємно від усіх плаче і не. приходиться, як звичайно, по вечорах у ліжку до матері. Та одного ранку вона прокинулася, наділа улюблені сукню й черевички і повернулася до "колишнього життя". Вона саме співала у великій залі й милувалася на себе у дзеркало, коли почула, що приїхав Болконський. Наташа побігла до матері із цією звісткою і перелякано сказала, що це жахливо, вона не хоче мучитися. Графиня не встигла відповісти, бо зайшов князь Андрій. Він просив вибачити його за тривалу відсутність, пояснив, що мав потребу говорити зі своїм батьком, просить дозволу сказати графині кілька слів наодинці. Наташа розуміє, що вирішується її доля. Графиня дає згоду на шлюб князя Андрія і Наташі. Князь Андрій освічується наречений. Почуття переповнили Наташу, вона плаче і сміється від щастя. "Князь Андрій тримав її руку, дивився їй в очі і не знаходив у своїй душі колишнього кохання до неї. В душі його раптом щось перевернулося: не було колишньої поетичної і таємничої чарівності бажання, а був жаль її жіночої і дитячої слабкості, був страх перед її відданістю і довірливістю, тяжке і разом з тим радісне усвідомлення свого обов'язку, що навіки зв'язав його з нею. Теперішнє почуття, хоча й не було таким ясным і поетичним, як колишнє, було серйозніше, сильніше". У розмові з нею Андрій згадує про те, що їхнє весілля не може відбутися раніше, ніж через рік, така воля його батька. Цей рік князь буде відсутній — він їде за кордон поправити здоров'я. Наташа не розуміє, навіщо потрібний рік, якщо вони кохають один одного. Вона говорить, і щиро вірить у це, що покохала князя Андрія в його перший приїзд в Отрадне.

Заручини широко не об'являються: Андрій наполог на цьому через те, що, беручи відповідальність на себе, не хотів у той же час зв'язувати Наташу. Напередодні свого від'їзду з Петербурга князь Андрій привозить до Ростових Безухова, повідомляє Наташі, що посвятив П'єра в їхню таємницю, і просить звертатися до того, якщо під час його відсутності що-небудь трапиться. Прощаючись з Андрієм, Наташа не плаче, але з такою силою і пристраттю попросила його не їхати, що на мить князь Андрій навіть заколивався, чи дійсно треба йому їхати. Декілька днів після цього вона "сиділа у своїй кімнаті, не цікавилася нічим і тільки говорила іноді: "Навіщо він поїхав?" Але через два тижні після його від'їзду вона "так само зненацька для близьких, отямилася від своєї моральної хвороби, стала така ж, як колись, тільки зі зміненою моральною фізіономією, як діти з іншим обличчям підводяться з ліжка після тривалої хвороби".

Старий князь Болконський, після від'їзду сина стає ще більш вимогливим і суворим до княжни Мар'ї. Та виховує князя Миколу, сина Андрія, покірно, без докорів, а із щирою любов'ю, терпить батьків характер. Вона помічає зміну, яка відбулася в Андріїві під час його останнього приїзду, але не вірить чуткам, які через Жюлі Карагіну доходять до неї, про можливий шлюб між її братом і графинею Ростовою. Та незабаром і сам Андрій із Швейцарії повідомляє про свої заручини з Наташею. Проходить половина від призначеного батьком строку. Княжна Мар'я тим часом приймає в себе паломниць, читає писання тощо. Зрештою вона теж мріє про паломництво, приготувавши для себе простий дорожній одяг. Але зважитися на це княжна Мар'я не могла: вона змушена була визнати,

що любить батька і маленького небожа більше, ніж бога.

Частина четверта

Микола Ростов почувався щасливим у своєму полку, де він тепер командував ескадроном, прийнятим від Денисова. Більшість колишніх московських знайомих вирішили б, напевне, що він став дещо за grubілим, але у полку його любили і поважали. У 1809 році в листах від рідних він усе частіше відчуває тривогу — господарські справи занепадають. Між іншими новинами йому повідомляють про заручини Наташі і Болконського. Микола Ростов кілька разів мав намір їхати у відпустку, але кожного разу не наважувався вирватися із звичного і простого кола полкового життя. Він побоювався того, що чекало його вдома: господарських справ, в яких він нічого не тямив, і кохання Соні, і своїх обов'язків перед нею. Та в останньому листі графиня чітко пише, що якщо Микола не приїде і не займеться справами, то весь маєток піде з молотка. Ростов змушений був їхати у відпустку. Товариші по службі влаштовують Ростову урочисті проводи. По приїзді додому Ростов бачить люблячу його Соню, Наташу, що уражає його своєю "дорослістю". Наташа розповідає йому свій "роман" із князем Андрієм, а на питання, чи любить вона Болконського, відповідає: "Я була закохана в Бориса, учителя, у Денисова, але це зовсім не те. Мені спокійно, твердо. Я знаю, що краще його не буває людей, і так мені спокійно, добре тепер. Зовсім не так, як колись..."

На третій день по приїзді Ростов почав займатися господарством. Він пішов до управителя і велів подати "рахунки всього", хоча не дуже добре розумів, що то таке. Через кілька хвилин на очах у всієї двірні Ростов стусаном викидає управителя з ганку. Наступного дня батько намагається заступитися за "Митрика", виправдати його. Ростов вибачається перед батьком і з тих пір перестає втручатися в господарські справи. Якось графиня говорить йому, що в неї є вексель на 2 тисячі від Анни Михайлівни Друбецької, і запитує, як їй діяти. Микола відповідає, що він не любить ні Анни Михайлівни, ні Бориса, але колись вони були з ними у дружніх стосунках, і розриває вексель. Від того часу молодий Ростов не втручався більше ні у які справи, а вдався до полювання.

У вересні настав найкращий час для полювання. Микола Ростов віддався цій новій для нього справі пристрасно. Одного дня старий і поважний мисливець Данило повідомив, що в отрадницькому лісі знайшли вовчий виводок. Полювання на вовка була суто чоловіча справа, але Наташа і Петя вмовили Миколу взяти і їх. Старий граф теж вирішив розважитися і зібрався їхати. Вже в полі, яким їхали до лісу, Ростови зустріли "дядечка" дальнього родича і сусіду. Всі їдуть на полювання. "Дядечко" — досвідчений мисливець, він доречно й недоречно повторює приказку: "Чисте діло — марш". Побачивши Наташу і Петю, "дядечко" глянув на них несхвально: полювання — справа серйозна. Незабаром мисливці розходяться на свої місця. Старий граф приїздить у візку і тільки тепер сідає на коня. Він випив за традицією добру чарку і перебуває у гарному гуморі, розмовляючи зі своїми супутниками: старим камердинером, ловчими, власним блазнем. За розмовою вони не помітили, як погнали вовка і той побіг прямо на них. Ніхто не встиг вистрілити, і вовк зник у кущах. У ту ж мить з лісу вискочив Данило-мисливець. Він накинувся на графа з брутальною лайкою, навіть замахнувся батою — так прикро було йому, що вовка впустили горе-мисливці. Микола Ростов стояв на своєму місці і чув, що відбулося щось прикре, якась несподіванка, котра псувала полювання. Він майже молився, аби вовк

вискочив на нього. Він уважно придивлявся і прислуховувався до всього. Раптом він побачив, як полем біжить старий вовк. Він підняв своїх собак, почалося цькування. Микола бачить, як молоді і сильні собаки не наважуються кинутися на сивого вже вовка. Тільки один його пес зміг вийти на цей двобій, коли ж пес вчепився вовку у горло, накинулися інші. Ростов вже хотів злізти з коня, аби заколоти вовка, але той вирвався від собак і побіг. Його наздогнали собаки "дядечка". Мисливець Данило, що вчасно під'їхав до Миколи, накинувся на звіра разом із собаками, схопив за вуха і зв'язав ще живого вовка. Потім всі мисливці з'їхалися, дивилися на старого вовка. Під'їхав і старий граф Ростов. Данило, що стояв поруч з вовком, поспіхом зняв шапку. Граф подивився на вовка, пригадав, як впустив свого, як вилаявся на нього Данило. "Однак, брат, ти сердитий" — тільки й сказав граф Ростов Данилі. Той посміхнувся, як дитина, що провинилася. Старий граф поїхав додому відпочивати. Наташа і Петя залишилися на полюванні. Потім гнали лисицю. Тут трапилася ще одна пригода. Микола Ростов знав, що у полювальних володіннях, які давно за звичаєм належали Ростовим, полюють сусіди поміщика Ілагіна. Того дня мисливці Ілагіна вбили лисицю, яку гнали собаки Ростових. Микола, гарячий у своїх судженнях, скочив на коня, аби тепер же на полюванні розібратися і покласти край свавіллю Ілагіна. Не встиг Ростов виїхати з лісу, як назустріч йому під'їхав сам Ілагін. То був товстий, чемний пан, який вибачився за дії своїх мисливців і запропонував їхати полювати зайця у його поле. Для Миколи це було вражаюче полювання-змагання. Він сам, "дядечко", Ілагін вдавали, що їх зовсім не цікавить, чий собака знайде і загонить зайця. Та коли вони побачили, як собаки травлять, азарт охопив їх так, що вони забули все на світі. Переміг тоді "дядечко", собака якого не коштував таких грошей, як у його суперників, але був справжнім майстром своєї справи. Ростови приймають пропозицію "дядечка" заїхати до нього у село і там дочекатися візка для Наташі і Петі. Все у цей день — і полювання, і дім "дядечки", і він сам, і його люди — все здається Наташі і Миколі чудовим. У домі, простому і небагатому, "дядечко" пригощає їх травником, наливками, грибками, щільниковим медом, смаженою куркою, які приготувала для гостей економка "дядечки" — Онисія Федорівна, гарна і статна молодиця, на яку милуються Ростови. Наташі здавалося, що ніколи в житті вона не їла нічого смачнішого. Наче виправдовуючись, "дядечко" розповідає, що він живе так усе життя, ніде не служить, тому що нічого не розуміє в службі. Чути, як кучер Митька грає в людській на балалайці. Коли він закінчує, Наташа у захваті просить зіграти ще і ще. Микола трохи поблажливо погоджується: грає кучер добре. Наташа, відчувши ту поблажливість, навіть образилася, каже, що "це чудо, як гарно". Митька виконує "Бариню" із "переборами". "Дядечко", не втримавшись, й собі бере гітару. Мелодія народної пісні, що майстерно грає "дядечка", наче висвітлила Наташину сутність. Дядечко з гітарою виходить на середину кімнати і весело, але водночас серйозно запрошує Наташу танцювати. "Де, як, коли всмоктала в себе з того російського повітря, яким вона дихала,— ця графинька, вихована емігранткою-французенкою,— цей дух, відкіля узяла вона ці прийоми, що *pas de chale* давно б повинні були витиснути? Але дух і прийоми ці були ті самі, виняткові, яких не навчишся, російські, котрих і чекав від неї дядечко. Як тільки вона стала, посміхнулася, урочисто, гордо, хитро й весело, перший страх, який охопив Миколу і всіх присутніх, страх, що вона зробить щось не те, пройшов, і вони вже милувалися нею. Вона зробила те саме і так точно, ...що Онисія Федорівна, яка відразу ж подала їй необхідну для такої справи

хусточку, крізь сміх просльозилася, дивлячись на цю тоненьку, граціозну, таку чужу їй, у шовку й в оксамиті виховану графиню, що вміла зрозуміти усе те, що було в Онисії й у батьку Онисії, і в тітці, і в матері, і в усякій російській людині". Дядечко, у захваті від своєї "племінниці", говорить, що доброго б чоловіка їй тільки вибрати. Микола каже, що вже вибрали, Наташа додає — ще й якого. Згадка про Болконського на мить змінила всю Наташу, вона подумала, чи зрозумів би він цю їхню радість. І сама собі відповіла — напевне, зрозумів би. Вже майже поночі приїхали дροжки від Ростових. Петю, як мертвого, поклали у дροжки, бо він, як тільки увійшли у дім дядечка, заснув, та й не прокидався, як Наташа не намагалася його розтрисати. Дядечко прощався з Наташею з особливою ніжністю. Ніч була темна, навіть коней не було видно. Наташа і Микола довго мовчали. Кожен думав своє. Тільки коли вже підїхали додому, вони заговорили. Наташа сказала, що, напевне, ніколи не буде вже така щаслива, як тепер. Микола назвав це нісенітницею, а сам подумав, що кращого друга, ніж Наташа, він не матиме.

Старий граф Ростов так заплутався у грошових справах, що графиня не бачить іншого виходу поправити справи, як одруження свого сина з багатою нареченою. Графиня написала листа до своєї давньої приятельки Карагіної, пропонуючи шлюб її дочки Жюлі зі своїм сином. Карагіна погодилася. З того дня графиня Ростова то говорила, що могла б померти спокійно, якби син її одружився, то радила Миколі їхати до Москви на свята, відновити старі знайомства, повеселитися. Син здогадався, куди веде мати, і вирішив поговорити відверто. Графиня сказала, що тільки шлюб з Карагіною врятує їх від розорення. Микола хотів "показати своє благородство" і запитав у матері, невже він повинен нехтувати свої почуття заради грошей. Мати заплакала. Він згоден був "принести свої почуття у жертву", але мати не хоче жертви, вона хоче, щоб він був щасливий. Та відверта розмова не допомогла. Тільки графиня від того часу почала без причини сердитися на Соню, а більше на себе через те, що сердилася на нещасну дівчину, яка не мала ніякої провини, крім тієї, що не мала приданого. Микола чекав кінця своєї відпустки, аби повернутися в полк і покласти край мовчазним докорам матері. Прийшов лист від князя Андрія, в якому той сповіщав, що мусить ще затриматися, бо відкрилася його стара рана. Наташа, яка чекала свого нареченого чотири місяці, засумувала.

У такому настрої в домі Ростових зустрічали свята. На третій день свята, по обіді, Наташа нудилася, її життєва енергія не мала ніякого виходу, вона тинялася з кімнату в кімнату, "як безпритульна". "Ніхто у домі не розсилав стільки людей і не давав їм стільки роботи, як Наташа... Вона наче пробувала, чи не розсердиться... на неї хто з них, проте нічий наказів люди не любили так виконувати, як Наташиних". І тепер вона розсилала прислугу, наче випробовувала свою владу. Всі розбіглися викопувати Наташині примхи, а їй все рівно було нудно. Після чаю Наташа, Микола і Соня сіли у куточку для тихої "душевної розмови". Вони пригадували дитинство, порівнювали свої враження, говорили про сни і безсмертя душі. Наташа і Микола цілком розуміли один одного, Соня не пам'ятала багато з того, що з радістю і задоволенням пригадували вони, "а те, що пам'ятала, не викликало у неї такого поетичного почуття, яке вони відчували". Графиня просить Наташу заспівати, і, хоча Наташі не хотілося переривати розмову, вона заспівала, і заспівала так, як ніколи раніше. Всі заслухалися. Наташа ще не закінчила співати, коли до кімнати забіг радісний Петя і закричав, що прийшли "ряжені". Наташа раптом зупинилася, закричала на брата і

розплакалася так, що її довго не могли заспокоїти. Графиня материнським серцем відчувала, що Наташа — незвичайна дівчина, що в ній надлишок життя, через який, думала мати, вона не буде щаслива.

Спочатку сором'язливо, а далі сміливіше у вітальню увійшли переодягнені дворові люди. Почалися святочні пісні й ігри. Незабаром між ними з'явилися і нові обличчя: Микола, переодягнутий старою пані, Соня — черкесом, Наташа — гусаром. Костюми були такі гарні, що вирішили їхати до сусідки-поміщиці Мілюкової, взявши з собою чоловік із десяти дворових. Старий граф теж збирався переодягатися і їхати з молодими, але графиня його не пустила. Їхали на двох санях. Дорогою до Мілюкових Микола, який правив своїми новими кінями, відчув справжній захват, коли мчить крізь сніг і піч. Соніне вбрання було найкраще і дуже їй пасувало. Їй личили і чорні брови й вуса, що дівчата собі намалювали, а найбільше їй личила жвавість, якої у звичайному вигляді їй завжди бракувало. Микола наче вперше за свою відпустку побачив її і здивувався, як це він раніше міг не помічати такої краси. У Мілюкових ще веселіше. Коли сіли вечеряти, заговорили про ворожбу. Соня сказала, що нічого не боїться і визвалася йти ворожити до клуні. Микола перестрів її на стежці. Соня теж ніколи не бачила Миколу таким, як тепер, з новою для неї щасливою посмішкою. Вона кинулася до нього, і він пригорнув її, поцілував. Вони разом підбігли до клуні і повернули назад. Наташа, яка все помічала, зрозуміла, що сталося, і так розсадила людей у сани, аби Миколі і Соні ніхто не заважав бути поруч. Десь на половині дороги Микола зупинив коней, підбіг до саней, де сиділа Наташа, і сказав їй, що він вирішив одружитися з Сонею.

Невдовзі після свят Микола розповів матері про свій намір. Графиня відповіла, що ні вона, ні граф не благословлять його на цей шлюб. Граф, відчуваючи свою провину перед сином за розлад у господарстві і відсутність грошей, не міг опиратися, бо знав, якби Микола був багатим, то кращої дружини, ніж Соня, йому не знайти. Але графиня була невблаганна. Через кілька днів після цієї розмови вона покликала Соню до себе і жорстоко дорікала тій невдячності. Микола пішов до матері "з'ясувати стосунки". Графиня назвала Соню "інтриганкою". Микола так образився на це слово, що ладен був наговорити казна-що. Мати і син відчували, що вже не можуть зупинитися. Справу хоч якось зарешила Наташа. Вона увійшла у кімнату і просила Миколу замовчати, до матері звернулася із лагідними словами, які не мали змісту, але були щирі і заспокійливі. Графиня, яка відчувала, що може втратити сина, сховала своє обличчя на грудях дочки. Микола схопився за голову і вийшов. За допомогою Наташі мати і син домовилися: вона не буде утискати Соню, він же нічого не зробить таємно від батьків. З твердим наміром, улаштувавши в полку свої справи, вийти у відставку, приїхати і одружитися з Сонею, Микола, смутний і серйозний, у розладі з рідними, але, "як йому здавалося, жагуче закоханий", на початку січня поїхав у полк. Здоров'я графині похитнулося, але відкладати падалі поїздки у Москву вже було неможливо: треба було готувати придане, а для того продавати дім під Москвою тощо. Наприкінці січня граф разом із Сонею і Наташею поїхав в Москву.

Частина п'ята

Після заручин князя Андрія і Наташі П'єр зрозумів, що жити таким життям, яким він жив раніш, неможливо. Він не робить більше записів у щоденнику, уникає товариства

братів-масонів, починає знову їздити в клуб, багато пити, відвідувати парубоцькі вечірки "і вдався до такого життя, що графиня Олена Василівна визнала за необхідне зробити йому суворе зауваження". П'єр знав, що вона мала рацію, і вирішив їхати до Москви, "аби не компрометувати дружини". У Москві його прийняли, "як довгожданого гостя", тут його знали, як доброго, розумного, чудного, але веселого, щирого, "старого крою" пана. Він усім підряд роздає гроші, танцює на балах, "якщо немає кавалера", з усіма однаково люб'язний. "Якби П'єру, сім років тому, коли він тільки-но повернувся із-за кордону, сказали, що не треба нічого шукати і видумувати, що його колія давно пробита і визначена", що він вестиме таке життя — він би жахнувся. Хіба не він то "бажав зробити республіку в Росії, то самому бути Наполеоном, то філософом, то тактиком, переможцем Наполеона... а замість усього цього — ось він — багатий чоловік зрадливої дружини, камергер у відставці, що любить попоїсти, випити і, розстебнувшись, злегка посварити уряд, член московського Англійського клубу й усіма улюблений член московського товариства". П'єр розуміє безглуздість свого існування, але не може нічого змінити. Він читав, аби не думати про своє життя, пив вино, аби приспати свою совість, бував у товаристві, аби не залишатися на самоті з самим собою. І всі люди здавалися йому такими. Все, що вони робили (писали закони, грали у карти, кохали жінок, займалися політикою тощо), здавалося П'єру, робили лише з однією метою — врятуватися від життя. На початку зими у Москву приїздить і старий князь Болконський з княжною Мар'єю і онуком. Незважаючи на те, що князь Болконський дуже постарів за останній рік, навколо нього гуртується московська урядова опозиція, ушановуючи в його особі невіддільний політичний інтригам патріотизм старої російської аристократії. Відвідувачам подобався цей старомодний дім, гордий і розумний старий князь, тиха і покірна княжна, гарненька француженка Бур'єн, бо було то для всіх лише "велично-приємне" видовище. І ніхто не знав, що за цим видовищем приховуються справжні страждання. Княжні Мар'ї було дуже самотньо, бо у Москві вона не мала навіть тих втіх, що у селі: не було тут божих людей, не було можливості усамітнитися на природі, як у Лисих Горах. Княжна пережила ще одне розчарування: протягом довгих років вона листувалася з Жюлі Карагіною і вважала ту за подругу. Тепер в Москві вони зустрілися, і княжна зрозуміла, що Жюлі зовсім не та, за кого вона її мала. Нового горя завдавало їй навчання маленького сина князя Андрія: із жахом вона помічала, що у її характері і ставленні до маленького князя Миколи проступають риси батька. Старий князь все більш прискіпливо ставився до княжни Мар'ї, особливо тепер, коли кожного дня чекали повернення князя Андрія. Якимось старий князь злісно пожартував, що одружиться з Бур'єнкою, коли князь Андрій візьме шлюб з Наташею. Тепер княжна бачила, що батько все більше прихилиється до молодшої француженки, виказуючи так незадоволення дочкою. Одного разу у присутності княжни старий князь поцілував руку і пригорнув до себе, пестячи, француженку. Княжна вискочила з кімнати. Коли ж мадемуазель Бур'єн увійшла до княжни і почала щось говорити, наче нічого не сталося, княжна Мар'я майже закричала, що підло користуватися слабкістю старого, і вигнала компаньйонку геть. Другого дня князь за обідом наказав подавати страви не з княжни, як було завжди, а з Бур'єн. Кричав, що та йому найкращий друг і "перша людина у домі". Княжну примусив просити пробачення у мадемуазель. Це відверте приниження завдавало болю княжні. Коли вона бачила старечу неміч батька, її охоплювала відраза до самої себе:

як вона сміла його судити.

У день святого Миколая святкували іменини князя Болконського, "вся Москва була біля під'їзду його дому, але нікого не веліли приймати". Приїхав модний і прийнятий у всіх багатих московських домах як рівний лікар Метів'є, котрого останнім часом князь наблизив до себе. Княжна не змогла переконати його, що накази князя краще не порушувати, і Метів'є увійшов з поздоровленнями до князя. Вийшов скандал: князь вигнав Метів'є, назвав французьким шпигуном. Потім закликав до себе княжну і у всьому її звинуватив, сказав, що не може більше цього зносити, хай княжна шукає собі іншого місця. За обідом, де були присутні лише кілька найбільш поважних гостей, князь розповів про цей випадок, хоча ніхто з присутніх не зрозумів, на яких підставах князь звинуватив Метів'є. Коли княжна Мар'я разом з іншими підійшла поздоровити князя з іменинами, той глянув так, що було зрозуміло — розмови ранкової він не забув і тепер приймає її вітання тільки тому, що у домі гості. Всі ці переживання не дали змоги нещасній княжні помітити, що Борис Друбецький, який зміг за короткий час увійти у довіру князя так, що його навіть запросили на цей обід, намагався привернути її увагу і навіть натякав на якісь почуття. На це звернув увагу П'єр, теж присутній на обіді. Після обіду П'єр був у гарному гуморі і з посмішкою розповідав, що Борис там, де багаті наречені, але тепер не знає, кого ж йому "атакувати" — Жюлі Карагіну чи княжну Мар'ю. З тією ж посмішкою П'єр запитав, чи пішла б княжна за Бориса. Княжна слухала П'єра не уважно, бо думала про ранкову розмову з батьком. Їй треба було з кимось поділитися горем, вона навіть думала, що П'єр зрозумів би її. Тому вона й сказала, що бувають такі хвилини, коли вона ладна вийти за будь-кого, і заплакала. Веселість П'єра миттю щезла, він просив "довірити йому її горе", але княжна опанувала себе і більше нічого не розповідала. Аби змінити тему княжна заговорила про Ростових, приїзду яких вона чекала і побоювалася. Запитала, якої думки П'єр про Наташу. П'єр відчув, що у цьому запитанні прихована недобррозичливість княжни до майбутньої невістки, і вона чекає від нього осуду вибору князя Андрія, але сказав "те, що він скоріш відчував, ніж думав" — Наташа чарівна, її неможливо аналізувати. Мар'я зітхнула, потім сказала, що дуже хотіла б полюбити Наташу і спробувати привчити до неї старого князя.

Борис Друбецький дійсно приїхав у Москву у пошуках багатой нареченої. "...Борис знаходився у нерішучості між двома найбагатшими нареченими — Жюлі і княжною Мар'єю. Хоча княжна Мар'я, незважаючи на всю її невродливість, і здавалася йому привабливішою Жюлі, йому чомусь незручно було залицятися до Болконської". Борис щодня їздив до Жюлі, але ніяк не міг примусити себе освідчитися, бо відчував до неї відразу, хоча і вдавав "меланхолічного закоханого". Напевне, Жюлі ще довго б чекала шлюбної пропозиції від Бориса, якби не приїхав князь Анатоль Курагін, теж шукач приданого. З його приїздом Жюлі перестала подобатися меланхолія, і вона кинулася до розваг, які так любив Анатоль. Термін відпустки Бориса закінчувався і йому стало шкода, що він марно витратив час на Жюлі, не зважившись на цей шлюб. Тоді він примусив себе приїхати до неї говорити про кохання і майбутнє щастя, якщо вона стане його дружиною. Жюлі знала, що за свої гроші вона може розраховувати хоча б на такі розмови. Жюлі дає згоду вийти за Бориса, а він думає, що можна буде якось зробити так, аби бачити дружину не дуже часто.

У січні граф Ростов з Наташею і Сонею приїхав у Москву. Графиня все ще хворіла, але чекати її одужання часу не було: з дня на день мав приїхати князь Андрій й треба було

готувати придане. Дім Ростових не приготували до їх приїзду, тому граф прийняв запрошення Марії Дмитрівни Ахросімової, хрещеної матері Наташі, зупинитися у неї. Марія Дмитрівна зустріла їх радо і гостинно, взялася допомагати готувати придане. На другий день по приїзді вона покликала Наташу до себе для розмови. Вона відверто сказала, що старий князь Болконський не бажає цього шлюбу, але Наташа повинна докласти зусиль, аби сподобатися старому і княжні. Наташа промовчала, їй було неприємно, що Марія Дмитрівна втручається у її з Андрієм кохання. Наступного дня граф Ростов з Наташею поїхали до князя Болконського. Графу було страшно й невесело, Наташа навпаки була впевнена, що все буде добре, що її не можна не любити, а вона сама вже готова була прийняти серцем Болконських тільки за те, що він — батько Андрія, вона — сестра. Наташа помітила, що у княжому дому був переполох, коли вони приїхали, навіть лакеї і покоївки метушилися і шепотілися. Нарешті старий сердитий лакей сказав, що князь прийняти не може, а княжна просить до себе. Княжна Мар'я була налякана, очікуючи якоїсь вихватки від старого князя, тому поводитися вимушено. Коли доповіли про Ростових, старий князь крикнув через двері княжні, що не прийме гостей, що вони йому не потрібні. Княжна зустріла Наташу і її батька з упередженим почуттям: Ростова здалася їй "занадто ошатною, легковажною і марнолюбною". Наташа ображена таким прийомом. Граф Ростов, пригадавши свою давню сутичку із старим Болконським у справах ополчення, посидів трохи і залишив Наташу і Мар'ю "хвилин на п'ятнадцять", втік від страху перед князем, пославшись на невідкладні справи. Мадемуазель Бур'єн, незважаючи на виразні погляди княжни, з кімнати не вийшла і говорила про московські розваги. Наташа почувалася приниженою, княжна їй не сподобалася, здалася негарною і нещирою. Важка для всіх і силувана розмова тривала вже хвилин п'ять, коли несподівано увійшов старий князь у халаті і ковпаку. Він фальшиво розшаркався перед Наташею, просив вибачити за свій зовнішній вигляд, бо "не знав, що ви таку честь нам виказали своїм відвідуванням". Ні княжна, ні Наташа не знали, що робити. Коли князь пішов, мадемуазель Бур'єн почала говорити про хворобу князя, а Наташа і Мар'я мовчки дивилися одна на одну, і "чим більше вони дивилися... тим недобророзумніше вони думали одна про одну". Наташа так зраділа поверненню графа, що це виглядало відверто неввічливо. Вона у ту мить майже ненавиділа княжну, яка за півгодини розмови жодного разу не згадала князя Андрія. Вона не знала, що княжну мучило те саме: Мар'я не могла у присутності мадемуазель Бур'єн говорити про майбутній шлюб брата. Того дня Наташу довго чекали до обіднього столу, а вона плакала як дитина у своїй кімнаті. Соня її втішала. Марія Дмитрівна, яка вже знала, як князь прийняв Ростових, робила вигляд, що нічого не трапилося, шуткувала з графом і іншими гостями.

Того ж вечора Ростови поїхали у оперу, у такий спосіб Марія Дмитрівна хотіла розрадити Наташу. Та не мала бажання їхати, але відмовитись не змогла. Коли вже одягнута Наташа подивилася на себе у велике дзеркало, їй стало сумно. Так хотілося, щоб князь Андрій був поруч, хотілося пригорнутися до нього, говорити з ним, "хотілося чути від нього слова кохання, якими було повне її серце". В театрі Ростови бачать знайомих — Бориса з Жюлі, Долохова, що став "центром тяжіння блискучої молоді Москви". Про нього ходять легенди, що він був на Кавказі, потім втік і у якогось можновладного князя в Персії був міністром, там убив брата шаха тощо. "Ну з розуму всі й сходять московські панночки",—

характеризує Долохова і Анатолія Курагіна знайомий Ростових. Наташа помічає Елен Безухову, яка вражає її своєю сяячою і байдужою до всього красою. Граф розкланюється з Елен, вона звертає увагу на Наташу, бо чутки про заручини молодії Ростової з князем Андрієм хвилювали світське товариство. На сцені починається дія. Наташа сп'яніла від усього, що відбувається навколо. Через якийсь час у ложу Елен заходить спізнїлий Анатоль Курагін. Побачивши Наташу, він запитує сестру, хто це така. У антракті Курагін дивиться на ложу Ростових, Наташа повертається так, аби її було видно в профіль: на її думку, у самому вигідному ракурсі. Після другого акта Елен просить графа познайомити її з дочками, запрошує Наташу до себе в ложу, та йде. У цьому ж антракті в ложу сестри приходить Анатоль. Елен рекомендує свого брата Наташі. Курагін розповідає, що в них улаштовується "карусель у костюмах", запрошує Наташу взяти участь. Наташа помічає, що він дивиться на її оголені руки і плечі, і розуміє, що Анатоль захоплюється нею. Їй було трохи ніяково від його присутності, "але, дивлячись йому в очі, вона зі страхом почувала, що між їм і нею зовсім немає тієї перепони соромливості, що вона почувала між собою й іншими чоловіками". Наташа озирнулася і подивилася на батька, наче шукаючи у нього підтримки. Граф не помітив збентеження дочки, його погляд наче схвалював ту веселість, що панувала у ложі Елен. Наташа відчувала свою близькість до Анатолія, хоча вони розмовляли про самі прості речі. Анатоль переходить межу, говорить відверто залицяючись, Наташа слухає його. Тільки приїхавши додому, Наташа згадує про князя Андрія й ойкає з острахом. Вона не могла зрозуміти, чому спогади про Анатолія мучать її, чому їй здається, наче вона зрадила князя Андрія. Нікому було й розповісти, що з нею відбувалося, бо була вона певна, що її ніхто не зрозуміє. "Одній старій графині Наташа змогла б вночі у ліжку розповісти все, що вона думала". Але мати була далеко. Розкаюння совісті, що не мучали, коли вона була в товаристві Елен і почувала чарівність порочності, якою віяло від цієї жінки, тепер не давали Наташі спокою. Але вона пригадувала і всю свою розмову з Анатолем, його погляд, жести і ніжну посмішку.

Анатоль Курагін живе в Москві, тому що його життя в Петербурзі дуже багато коштувало батькові. Князь Василь запевнив, що платить борги Анатолія в останнє, хай вже той одружиться з багатою нареченою і проживає її гроші. Але тому що багаті наречені були не привабливі, Анатоль ні з ким не зближається. Крім того, за винятком найближчих друзів, ніхто не знав, що він вже два роки як одружений: в Польщі один небагатий поміщик примусив Анатолія одружитися зі своєю дочкою. Анатоль кинув свою дружину, і за гроші, що він умовився вислати тестю, вимовив собі право вдавати неодруженого. "Анатоль не був гравцем, не був марнославним, йому було однаково, що про нього думали. Він не був честолюбним і декілька разів псував свою кар'єру, сміючись над усіма почестями. Скупим він також не був і не відмовляв нікому, хто просив у нього. Єдине, що він любив,— це веселощі і жінок". Анатоль знову зближається з Долоховим, котрому він потрібний для принади знатних молодих людей у своє ігорне товариство. Наташа справила на Анатолія сильне враження, і він за вечерею з Долоховим обговорює її зовнішність з досвідом знавця. Анатоль хоче просити сестру, аби та сприяла його зближенню з Наташею. Долохов радить зачекати, доки Наташа заміж вийде. Анатоль заявляє, що "любить дівчинок", Долохов нагадує, що "один раз він уже попався на дівчинці". Анатоль у відповідь сміється і говорить, що два рази на тому самому не попадаються.

Наташа Ростова як і раніше чекає Андрія Болконського, але в той же час не може не згадувати про Курагіна. Незабаром до Ростових приїжджає сама Елен. Незважаючи на те, що колись у неї була досада на Наташу за те, що вона в Петербурзі відвадила від неї Бориса, вона ладна все забути. Елен тайкома повідомляє Наташі, що її брат "зітхає про неї". Наташа потрапляє під вплив Елен, вона осліплена її світським блиском. Елен запрошує Наташу на маскарад, про який згадував у театрі Анатоль. Марія Дмитрівна застерігає Наташу від знайомства з Безуховою, але радить розвіятися. Граф Ілля Андрійович везе своїх дочок до графині Безухової. Анатоль очікує їх у входу і відразу ув'язується за Наташею. "Як тільки Наташа його побачила, те ж, як і в театрі, почуття марнолюбного задоволення, що вона подобається йому, і страх від відсутності моральних перепон між нею і ним охопив її". Елен гостинно зустрічає Наташу, захоплюється її красою і туалетом. Під час вальсу Анатоль говорить Наташі, що вона чарівна і що він любить її. "Вона майже нічого не пам'ятала з того, що було в цей вечір". Батько пропонує їй їхати, але Наташа просить залишитися. Вона виходить у вбиральню оправити сукню, за нею виходить Елен. Тут же з'являється Анатоль, Елен відразу кудись зникає. Анатоль знову говорить про свою любов, цілує Наташу. Повернувшись додому, Наташа не спить всю ніч, мучається питанням, кого вона любить: Анатolia чи князя Андрія. Вона не знає, що їй робити: їй здається, наче вона любить обох. Наступного дня Марія Дмитрівна розповідає про свій візит до старого Болконського: він навіжений і, як і раніше, нічого чути не хоче про шлюб свого сина з Наташею. Марія Дмитрівна пропонує їхати усім в Отрадне і там чекати нареченого, "інакше без сварки з батьком не обійдеться". Наташа мимоволі скрикує: "Ні!". Наташі передають лист від княжни Мар'ї, у котрому та просить вибачення за свою поведінку під час останньої зустрічі. Одна зі служниць під страшним секретом приносить лист від Анатolia, який склав для нього Долохов. Анатоль клянеться у коханні, пише, що рідні Наташі йому її не віддадуть, тому обіцяє викрасти і "відвезти на край світу". У цей вечір Марія Дмитрівна їде до знайомого, Соня їде з нею. Наташа, посилаючись на головний біль, залишається вдома.

Повернувшись пізно ввечері, Соня заходить у кімнату Наташі і з подивом бачить, що та спить на канапі. Вона помічає на столі лист від Анатolia, читає його і жахається. Наташа прокидається. Соня дорікає їй за мінливість, нагадує, що вона бачила Анатolia тільки три рази. На це Наташа відповідає: "Мені здається, я сто років люблю його... Як тільки я побачила його, я відчула, що він мій владар, і я раба його, і що я не можу не любити його... Що він мені велить, те я і зроблю". Соня продовжує дорікати їй, говорить, що, можливо, він неблагородна людина, загрожує, що сама напише лист Анатoleві і розповість про все Наташиному батькові. Наташа у відповідь кричить: "Мені нікого не потрібно! Я нікого не люблю, крім його!" Проганяє Соню, та, розплакавшись, їде геть. Наташа сідає за стіл і пише відповідь княжні Мар'ї, у якій сповіщає, що всі непорозуміння між ними улагоджені, і що вона не може бути дружиною князя Андрія.

У п'ятницю Ростови мали їхати в Отрадне. В середу граф поїхав у підмосковний маєток з покупцем. У цей же день Соню і Наташу запрошують на обід до Курагіних, і Марія Дмитрівна повезла їх. Наташа знову зустрічається з Анатoleм. Соня помічає, що Наташа про щось умовляється з ним. Соня знову намагається застерегти Наташу, але та у відповідь просить облишити її, кричить, що ненавидить Соню, що вона їй "ворог

назавжди". Проте Соня продовжує уважно стежити за подругою і після того, як вони повертаються додому помічає, що та чогось чекає. Напередодні того дня, у який мав повернутися граф, Наташа сіла з ранку біля вікна, і Соня помічає, що вона робить якийсь знак військовому, що проїздить вулицею. Потім Наташа знову одержує листа. Соня здогадується, що Наташа хоче бігти з Курагіним.

Анатоль уже декілька днів живе в Долохова. План викрадення Ростової вигадав саме Долохов. Наташа мала разом з Анатолем їхати в село за 60 верст від Москви, де вже змовились з розстриженим попом, щоб обвінчати їх. Після цього вони мали їхати за кордон — в Анатolia були вже готові паспорти і подорожня, і 10 тисяч рублів, узятих у сестри, і ще 10 тисяч, зайнятих за посередництвом Долохова. Вони збирають речі, Долохов нагадує, що ще є час і "поки можна кинути цей замір". Долохов впевнений, що справа нежартівлива, як дізнаються, що Анатоль одружений, його "під карний суд підведуть". Анатоль не слухає. Долохов цікавиться, що той робитиме, коли скінчаться гроші. Анатоль відмахується, говорячи: "Що про це зараз думати!" Долохов і Анатоль таємно під'їжджають до будинку Мар'ї Дмитрівни. Але в подвір'ї Анатolia зустрічає кремезний лакей і просить "до барині". Зрозумівши, що план провалився, Долохов з Анатолем ганебно біжать.

Мар'я Дмитрівна застала заплакану Соню в коридорі і змусила все розповісти. Потім пішла до Наташі, вилаяла її "мерзотницею" і "безстыдницею" і замкнула на ключ. Після того, як Долохов і Анатоль втекли, Марія Дмитрівна знов йде до Наташі, у тієї істерика, вона нічого не хоче слухати і не розуміє страхіть становища, яке очікувало її. Наступного дня приїжджає граф, бачить стан Наташі, але Мар'я Дмитрівна намагається приховати від нього все, що сталося.

П'єр одержує листа від Марії Дмитрівни з запрошенням поговорити про справу, що стосується Андрія Болконського і його нареченої. П'єр приїжджає, Марія Дмитрівна бере з нього слово честі і під найсуворішим секретом розповідає всю історію. П'єр не вірить своїм вухам, не розуміє, як Наташа могла "проміняти Болконського на дурня Анатolia". Крім того, П'єр знає, що Анатоль одружений, про що і повідомляє Марії Дмитрівні. Та у свою чергу говорить про це Наташі. Та не вірить і потребує підтвердження від П'єра. Безухов підтверджує це, після чого в несамопитій люті відправляється на пошуки Курагіна. Не відшукавши його ніде, П'єр приїжджає додому і дізнається, що Анатоль спокійно сидить серед інших гостей його дружини. Елен лякається, коли бачать вираз обличчя свого чоловіка, "...цей вираз сказу і сили, що вона знала і випробувала на собі після дуелі з Долоховим". П'єр говорить дружині: "Де ви — там розпуста, зло", шарпає Анатolia за руку, пропонуючи "поговорити", Анатоль намагається вести бесіду в презирливому тоні, але П'єр, схопивши його за комір, "починає трясти з боку у бік доти, доки обличчя Анатolia не набуло виразу достатнього переляку". П'єр навіть схопив важке прес-пап'є зі столу, збираючись розбити їм Анатолеві голову, але вчасно спохвачується і висуває свої вимоги: Анатоль повинен негайно поїхати з Москви, віддати йому листи Наташі і нікому ніколи не говорити, що було між ним і Ростовою. "Ви не можете зрозуміти, нарешті, що, крім вашого задоволення, є щастя, спокій інших людей, що ви губите ціле життя через те, що вам хочеться веселитися". У міру того, як П'єр переборює свій гнів, Анатоль знову набирається нахабності, говорить про образу, яку П'єр йому наніс. П'єр просить прощення і дає

грошей "на дорогу", аби тільки Анатоль виконав його вимоги. Незважаючи на свої бравати, наступного дня Анатоль їде з Москви. П'єр повідомляє Ростовим про від'їзд Анатolia. Наташа хвора, тому що вночі намагалася отруїтися миш'яком, що вона десь тихенько дістала. "Проковтнувши його трохи, вона так злякалася, що розбудила Соню й розповіла про те, що вона зробила". Вдень П'єр у клубі чує розповіді про спробу викрадення Ростової і щосили намагається їх спростувати. Чутки доходять до старого князя Болконського. Через декілька днів після від'їзду Анатolia П'єр одержує сповіщення від князя Андрія про приїзд. П'єр зустрічається з Андрієм, котрому вже повідомили про зраду нареченої. Андрій завзято говорить із гістьми про політику, коли ж вони з П'єром залишаються наодинці, віддає йому Наташині листи і портрет із проханням передати це колишній нареченій. На боязкі запитання П'єра Андрій відповідає, що знову просити її руки і бути великодушним він не може, потім добавляє, що якщо П'єр хоче бути його другом, то він ніколи не повинен згадувати про Ростову. Старий князь Болконський і князівна Мар'я не приховують своєї радості з приводу розстроєного одруження.

Того вечора П'єр поїхав до Ростових. Наташа хотіла його бачити, незважаючи на те, що почувалася дуже слабкою. П'єр у душі своїй звинувачував Наташу і намагався ставитися до неї презирливо. Але, побачивши її, не міг втриматися від жалю. Наташа у відчай, вона розуміє, що між нею і князем Андрієм усе скінчено. Просить П'єра передати, аби князь Андрій простив її за те зло, що вона йому заподіяла. Наташа не могла більше говорити, заплакала. П'єр просить Наташу вважати його своїм другом, який завжди прийде на допомогу. Наташа крізь сльози говорить, що не варта співчуття, що життя її згублене. П'єр, дивлячись на ці сльози, відчай Наташі, несподівано для себе говорить, що "коли б я був не я, а гарніший, розумніший від усіх, краща людина у світі, і був би вільний, я б цієї ж миті на колінах просив би руки і любові вашої". Наташа вперше відчула, що відчай і жах наче трохи відступили, знову плаче, але то сльози подяки і розчулення. П'єр виходить від Ростових, їде бульваром і бачить комету, ту саму, що була в 1812 році і яка, як говорили, віщувала всякі жахи і кінець світу.

ТОМ ТРЕТІЙ

Частина перша

"З кінця 1811-го року почалося посилене озброєння і зосередження сил Західної Європи, і в 1812 році сили ці — мільйони людей (рахуючи тих, що перевозили і годували армію) рушили із Заходу на Схід, до меж Росії, до яких точно так само з 1811-го року стягалися Сили Росії... 12 червня сили Західної Європи перетнули кордон Росії, і почалася війна, тобто здійснилася протівна людському розуму і всій людській природі подія". "Для нас, нащадків, ...не зрозуміло, щоб мільйони людей-християн вбивали і мучили один одного, тому що Наполеон був властолюбний, Олександр твердий, політика Англії хитра, а герцог Ольденбургський скривджений. Не можна зрозуміти, який зв'язок мають ці обставини із самим фактом убивства і насильства; чому внаслідок того, що герцог скривджений, тисячі людей з іншого краю Європи вбивали і розоряли людей Смоленської і Московської губерній". Для початку війни було недостатньо волі Наполеона й Олександра, "необхідний був збіг незліченних обставин, без жодної з яких подія не могла б відбутися".

29-го травня Наполеон виїхав з Дрездена і став на чолі своєї армії. Де б він не з'являвся, його зустрічають захопленими лементами. 13-го червня він на чистокровній арабській

кобилі і галопом поскакав по одному з мостів через Неман під захоплені крики тисяч людей. Потім він повернув назад і поскакав до ріки Вілії. Зупинившись, Наполеон оглянув місцевість і велів шукати броду через річку, а сам сів на колоду і задумливо підпер голову рукою. Старий офіцер, уланський полковник-поляк, попросив у ад'ютанта дозволу перейти річку без броду — тут на очах імператора Наполеона. Сотні уланів кинулися у воду, тонули, пливли, але були горді від того, що "вони плывуть і тонуть на очах людини, яка сиділа на колоді і навіть не дивилася, що вони роблять". Наполеон звикнув, що "присутність його на всіх кінцях світу, від Африки До степів Московії, однаково уражає і валить людей у безумність самозабуття".

Російський імператор уже більш місяця жив у Вільні, роблячи огляди і маневри. Від чекання усі втомилися. "Всі прагнення людей, що оточували государя, здавалося, були спрямовані тільки на те, щоб змушувати государя, приємно проводячи час, забути про майбутню війну". У той самий день, коли Наполеон дав наказ перейти Неман, імператор Олександр розважався на балі, який улаштували на його честь генерал-ад'ютанти. Елен Безухова, яка приїхала серед інших дам з почтом государя, звернула на себе увагу, навіть удостоїлася танцю з государем. Активну участь у підготуванні балу приймав Борис Друбецький, який залишив свою дружину в Москві. "Борис був тепер багатою людиною, що далеко пішла в почестях", "він уже не шукав заступництва, а на рівній нозі стояв із вищими зі своїх перевесників". Борис бачить, як під час бала генерал-ад'ютант Балашов, щось повідомляє государю. Борис виходить на балкон і, ніби випадково, чує, що Наполеон без оголошення війни вступив у Росію. "Государ із хвилюванням особисто ображеної людини" говорив, що замиритися з Наполеоном тільки тоді, "коли жодного озброєного неприятеля не залишиться на моїй землі". Цей вислів сподобався государю, згодом став популярним. Але імператору Олександру не сподобалося, що Друбецький став свідком розмови, і натякає, що Борису краще помовчати про те, що чув. Придворні веселяться, государ лише через півгодини залишив бал. Борис, який першим почув звістку про порушення російських кордонів, все ж таки мав пагоду натякнути деяким важним сановникам, що багато з того, що приховане від інших, йому, Борису Друбецькому, добре відомо — це надало йому ваги в очах тих сановників.

Наступного дня цар Олександр пише французькому імператору лист, у якому нагадує, що Наполеон "ще має можливість позбавити людство від бідувань нової війни". Імператор Олександр не написав у листі свої слова, що йому так сподобалися і які чув Борис, але Балашов, котрий береться доставити лист Наполеону, мав наказ переказати ці слова усно. На шляху до французького імператора Балашов зустрічається з Мюратом, що нещодавно був призначений неаполітанським королем. "Обличчя Мюрата сіяло дурною пихою у той час, як він слухав", навіщо посланник російського імператора йде до Наполеона.

Балашова перепроводжують далі— до маршала Даву, що був "Аракчеєв імператора Наполеона". Балашов мав наказ передати лист імператора Олександра особисто в руки Наполеону; Даву демонструє зневажливе ставлення до російського посланника, забирає лист, а самого Балашова "просить" залишатися на місці, ні з ким не розмовляти, а коли буде наказ, їхати разом з багажем маршала. Через чотири дні Балашова привезли у Вільну, тепер зайняту французами, на ту саму заставу, з якої він виїжджав з дорученням свого імператора. А наступного дня Балашов був прийнятий Наполеоном "у тому самому

домі у Вільні, з якого його відправляв Олександр". Балашова уражає розкіш і пишність двора французького імператора. Наполеон приймає Балашова перед прогулянкою верхи. "Вся його потовстіла, коротка фігура із широкими товстими плечами і мимоволі виставленим уперед животом і грудьми мала той представницький, ставний вигляд, що мають сорокалітні люди, які живуть пестощами долі... Він ...відразу же став говорити як людина, що дорожить усілякою хвилиною свого часу і не зневажається до того, щоб наготовлювати свої промови, а упевнений у тому, що він завжди скаже добре і що потрібно сказати". Наполеон починає пояснювати, що не він винуватий у розв'язанні війни, пригадує всі "провини" російського імператора, головна з яких та, що імператор Олександр проводить власну державну політику, а не підтримує політику Наполеона. Поступово імператор дратується усе більше і більше. "Чим більше він говорив, тим менше він міг керувати своєю промовою". Посланник шанобливо слухає, як Наполеон все більше розпалює себе, намагаючись тільки піднести своє значення і принизити імператора Олександра. Балашов не зміг передати Наполеону тих слів, що велів цар Олександр, бо йому взагалі не дали й слова сказати, Наполеон сам говорив і слухав тільки себе, він думав не про мир, а тільки про війну. Балашов гадав, що Наполеон не захоче його бачити, бо то був скривджений посланник, свідок бурхливого і нестримного настрою імператора. Проте до обіду Балашова запрошують до імператора, який зовсім не ніяковіє, впевнений у тому, що він не може зробити помилки, бо він завжди бездоганий і винятковий. Наполеон ставиться до Балашова так, наче той вже переконався у нікчемності свого імператора і присягнув Наполеону на вірність. За столом він виявляє інтерес до Росії, цікавиться, скільки жителів у Москві, скільки будинків, запитує, чи правда те, що в Москві дуже багато церков. Узнавши, що в Москві більш 200 церков, Наполеон дивується, навіщо так багато, але відразу добавляє, що "велика кількість монастирів і церков є завжди ознака відсталості народу". Балашов відповідає, що в Іспанії теж багато церков. То був натяк на поразку Наполеона у воєнній кампанії проти Іспанії. Але всі зробили вигляд, що не зрозуміли цього натяку. Говорячи про Олександра, Наполеон дивується, навіщо той очолив війська: "Війна — моє ремесло, а його діло — царювати, а не командувати військами! Навіщо він взяв на себе таку відповідальність?" Балашов мовчав. Наполеон підійшов до нього і, взявши за вухо (бути відтягнутим за вуха імператором вважалося честю при дворі Наполеона), запитав, чому ж мовчить придворний Олександра. Потім велів подавати посланнику коней: "Дайте йому моїх, йому далеко їхати". "Лист, що привіз Балашов, був останнім листом Наполеона до Олександра. Всі подробиці розмови були передані російському імператору, і війна почалася".

Після побачення в Москві з П'єром князь Андрій відправляється в Петербург. Домашнім він говорить, що їде у справах, але мета його — розшукати Анатоля і викликати того на дуель. Про справжні Наміри Болконського здогадується П'єр, який і попередив Курагіна. Той виїхав із Петербурга, отримавши призначення в молдавську армію. У Петербурзі князь Андрій зустрічає Кутузова, який пропонує йому місце в молдавській армії, на що Андрій відразу погоджується, тому що сподівається зустріти там свого кривдника. Князь Андрій розуміє, що Курагін — мерзотник, але, незважаючи на все презирство, не може не викликати його на дуель. У молдавській армії князь Андрій Курагіна не застає — той знову поїхав у Росію. Болконський вирішив далі Анатоля не переслідувати, але знав, що викличе

Курагіна на дуель, де б і коли б не зустрів. Всю свою злість князь Андрій направив на роботу. Коли до князя Андрія доходить звістка про вторгнення Наполеона, він подає прохання Кутузову про переведення у Західну армію. "Кутузов, котрому вже набрид Болконський своєю діяльністю, яка служила йому докором у ледарстві", дуже охоче відпускає його і навіть дає рекомендаційний лист до Барклая де Толлі. По дорозі князь Андрій заїжджає в Лисі Гори, де усе залишилося як і раніше, "ніби в зачарованому замку". Тільки його син змінювався і зростав. Старий князь як і раніше тероризує княжну Мар'ю, скаржитися Андрієві на її безглуздість. Князь Андрій вперше береться судити батька і, дратуючись, каже, що батько чинить несправедливо, віддаливши від себе дочку і замість неї наблизивши до себе "неварту французенку". Батько у розпачі виганяє сипа. Перед від'їздом Андрій розмовляє з княжною Мар'єю. Та скаржитися йому на свою долю. Андрій скрикує: "Ах, боже мій!.. І як подумаєш, хто — якась нікчема — може бути причиною нещастя людей!" Княжна Мар'я розуміє, що, "говорячи про людей, яких він називав нікчемами, він мав на увазі не тільки мадемуазель Бур'єн... але і того, хто згубив його щастя". Княжна Мар'я нагадує йому, що треба прощати своїх ворогів, на що князь Андрій заперечує: "Коли я був би жінкою, я б це робив. Це чеснота жінки. Але чоловік не Може і не повинен забувати і прощати".

Князь Андрій прибув у штаб армії наприкінці червня. "Всі були незадоволені загальним станом справ у російській армії; але про небезпеку навали у російські губернії ніхто й не гадав, ніхто не передбачав, що війна може бути перенесена далі західних польських губерній". Барклай де Толлі знаходився у таборі на річці Дріссі; прийняв Болконського він сухо і холодно, сказав, що доповість імператору, аби той призначив кудись князя Андрія, а поки запропонував служити при штабі. Курагіна в армії не було, він поїхав до Петербурга. Андрій із задоволенням сприйняв цю новину, бо вже втомився від злості і хотів хоча б на деякий час звільнитися від цього почуття. Князь Андрій намагається розібратися у ситуації, що склалася в армії. Він об'їздив укріплення дріссінського табору, який викликав суперечки серед російських військових, але не зміг зробити певні висновки стосовно доцільності табору і його недоліків. Наполеон все наступав, а у російській армії не було єдиного центру. При штабі нараховується близько десятка "партій", що не сходяться в поглядах на ведення війни. Перша партія була: Пфуль і його послідовники, теоретики, "які вірять, що є наука війни і що в цієї науки є свої незмінні закони". Друга партія була протилежна першій, її члени вимагали нічого не планувати заздалегідь, а вплутуватися в бійку і вирішувати усе в ході подій. До неї належали — Багратіон, Єрмолов та інші. Вони вважали, що "треба не думати, не наколювати голками карту, а битися, бити супротивника, не впускати його в Росію, не давати сумувати війську". З усіх цих "партій" виділялася одна, до складу якої входили люди старі, розумні, "державно-досвідчені". Вони вважали, що все дурне відбувається переважно від присутності государя з військовим двором при армії, через це "в армію перенесена та невизначена, умовна хиткість відношень, що зручна при дворі, але шкідлива в армії". Представники цього угруповання пишуть листа государю, що погоджуються підписати разом із ними Балашов (той самий посланник, що відвозив лист Олександра Наполеону) і Аракчєєв. Зваживши на це, государ складає маніфест, відозву до народу, і залишає армію.

Лист цей ще не передали імператору, коли той побажав побачити князя Андрія, аби

розпитати його про армію у Молдавії. Князь Андрій прибув до государя і став свідком невеликої неофіційної військової ради. Государ зібрав деяких високопоставлених військових, аби знати їхню думку про дріссінський табір і плани подальшого ведення війни. На параді слово надається Пфулю, головному тактику російської армії, теоретику, який упевнений у тому, що війну виграють завдяки правильній теорії, а програють, коли відступають від теорії. Головна мета Пфуля — довести на практиці правильність своєї теорії. "Пфуль був один із тих безнадійно, незмінно, до мучеництва самовпевнених людей, якими тільки бувають німці, і тому саме, що тільки німці бувають самовпевненими на ґрунті відверненої ідеї — науки, тобто мнимого знання кінцевої істини. Француз буває самовпевнений тому, що він вважає себе особисто, як розумом, так і тілом, непереборним-чарівним як для чоловіків, так і для жінок. Англієць самовпевнений на тій підставі, що він є громадянин найблагоустроєної держави у світі і тому, як англієць, знає завжди, що йому робити потрібно, і знає, що усе, що він робить, як англієць, безсумнівно добре. Італієць самовпевнений тому, що він схвильований і забуває легко і себе, й інших. Російський самовпевнений саме тому, що він нічого не знає і знати не хоче, тому що не вірить, щоб можна було цілком знати що-небудь. Німець самовпевнений найгірше, тому що він уявляє, що знає істину, науку, що він сам видумав, але яка для нього є абсолютна істина".

У Пфуля багато опонентів, кожен з яких хоче показати у присутності царя, що має свою власну думку. Князь Андрій розуміє непотрібність і безглуздість усієї цієї метушні. "Заслуга в успіху військової справи залежить не від них, а від тієї людини, що у рядах закричить: "Пропали!" або закричить: "Ура!", і тільки в цих рядах можна служити з упевненістю, що ти корисний!". Князь Андрій міркував про це і навіть не помітив, як ця дивна нарада закінчилася. "Наступного дня на огляді государ запитав у князя Андрія, де той бажає служити, і князь Андрій назавжди втратив себе для придворного світу, бо не попросив залишитися при особі государя, а, навпаки, попросивши дозволу служити в армії". Ростов служить у своєму полку. У той час, поки він перебував у відпустці, він отримав звання ротмістра. Через деякий час він одержує листа від батьків із звісткою про хворобу Наташі і з проханням приїхати. Проте він відмовляє, тому що вважає неможливим під час початку військової кампанії їхати у відпустку. Саме це утримує його від одруження з Сонею, до якої він пише ніжні листи, Ростов вже досвідчений вояка, який опікується молодим офіцером Ільїним. "Офіцер цей, шістнадцятирічний хлопчик, що недавно вступив у полк, був тепер у ставленні до Миколи тим, чим був Микола у ставленні до Денисова сім років тому". До гусар доходять чутки про бої, що йдуть далеко від них. Офіцер, що приїхав із-під Вільни, розповідає про подвиг Раєвського, що, за його словами, разом із двома своїми синами захищав міст і підняв солдат в атаку своїм особистим прикладом жертвності. Ростов слухає скептично, розуміючи, що все це в більшій своїй частині вигадка, тому що під час бою звичайно буває така плутанина, що навряд чи хто зміг би помітити цей "подвиг", а тим більше впізнати синів Раєвського серед великої кількості молодих людей. Слухаючи розповідь цього офіцера, Ростов думає, що ніколи не зміг би не тільки брата Петю наражати на небезпеку, а навіть Ільїна, чужого, але доброго хлопчика, не пустив би у таке діло.

Незабаром і гусарам прийшлося побувати в ділі. Колись Ростов, йдучи в бій, боявся;

"тепер він не відчував ні найменшого почуття страху, ...він вивчився управляти своєю душею перед небезпекою". Ростов помічає французьких драгунів, що переслідують російських уланів, Микола відчувається, як на полюванні, покладається більше на інстинкт, ніж на розум. Ростов відчув, що вдарити потрібно негайно, інакше буде пізно. Він каже про це начальнику, той коливається, і Ростов без наказу веде ескадрон в атаку. Він наздоганяє французького офіцера, як робив це з вовком на полюванні. Ростов вже заніс руку з шаблею, коли побачив обличчя цього француза, помітив блакитні очі, ямочку на підборідді. Рука його на мить завмерла, але опустилася на ворога, поранивши шаблею. Француз з жахом дивиться на Ростова, здається у полон. За цю вдалу атаку Ростова представляють до нагороди Георгіївським хрестом. Ростов, очікуючи покарання за те, що повів ескадрон у бій без наказу, мав би радіти, але щось підсвідомо його мучить. Він пригадує французького офіцера, якого взяв у полон. Декілька днів Ростов ні з ким майже не розмовляв і "усе думав про цей свій блискучий подвиг, що, до подиву його, придбав йому Георгіївський хрест і навіть зробив йому репутацію хороброго вояки,— і ніяк не міг зрозуміти чогось. "Так вони ще більше нашого бояться! — думав він.— Так те і є все, що називається героїзмом? І хіба я робив це для Батьківщини? І в чому він винуватий із своєю ямочкою і блакитними очима? А як він злякався! Він думав, що я уб'ю його! За що ж мені вбивати його? У мене рука здригнулася. А мені дали Георгіївський хрест. Нічого, нічого не розумію..."

Графиня Ростова, довідавшись про хворобу Наташі, приїхала з сином Петром у Москву. Стан здоров'я Наташі погіршувався, і нікому з близьких не спадало на думку дорікати їй тим страшним вчинком, що привів до розриву з князем Андрієм. До Наташі ходили лікарі, поодинокі і консиліумами, але дієвих результатів лікування не приносило. Вона мало їла, мало спала, була у пригніченому настрої. Життя своє Наташа вважала понівеченим назавжди. Вона згадувала Минуле безтурботне життя: дядечка, полювання і святки, дні в Отрадному. І знала, що все це скінчилося і не повернеться ніколи, а що чекає її в майбутньому, Наташа не могла вгадати. Безухов постійно буває в Ростових, він дуже ласкавий і ніжний у ставленні до Наташі, але вона не розуміє його почуттів. Наташа вирішила, що словами про те, що якби він був вільний, то просив би її руки і серця, П'єр просто хотів розрадити її. Через хворобу Наташі літом 1812 року Ростови не виїжджали з Москви. Молитися у московських церквах приїздить набожна знайома Ростових. Незважаючи на пораду лікарів стерегтися ранкової прохолоди, Наташа, з дозволу графині, ходить з цією знайомою на всі ранкові служби. Вона пристрасно молиться, зміст її молитви — каяття. Наташа просить простити те зло, що вона заподіяла князю Андрію і всім своїм рідним. Цей тиждень говіння вплинув на Наташу: вона не стала веселіша, але якось заспокоїлася, майбутнє вже не здавалося їй таким жахливим.

"На початку липня у Москві поширювалися все далі тривожніші чутки про хід війни: говорили про звернення государя до народу, про приїзд самого государя з армії у Москву ...говорили, що государ від'їздить тому, що армія у небезпеці, говорили, що Смоленськ віддали, що у Наполеона мільйон війська і що тільки диво може врятувати Росію". 11 липня маніфест і звернення государя отримали, і наступного дня, в неділю, П'єр обіцяв Ростовим привезти їх. Ростови йдуть у церкву на звичайну недільну обідню. Коли вони йшли до церкви, Наташі здалося, що якийсь молодик вказує на неї і називає імена

Болконського і Курагіна. Таке їй тепер часто ввижалося. Вона спробувала зосередитися на почуттях, які викликали у неї відвідування церкви під час говіння. Наташа молиться за себе і просить бога навчити її, як далі жити. "Коли молилися за воїнство, вона згадувала брата і Денисова. Коли молилися за плаваючих і що подорожують, вона згадувала князя Андрія і молилася за нього, і молилася за те, щоб бог простив їй те зло, що вона йому зробила, коли молилися за тих, "хто ненавидить нас", Наташа придумувала ворогів, аби молитися за них, ...пригадувала Анатолія, який заподіяв їй стільки лиха, ...молилася за нього". Несподівано звичайний обряд обідні змінився — священик на колінах почав читати молитву, яку тільки-но отримали від священного синоду, молитву про спасіння Росії від ворожої навали. Урочисті слова молитви справили на Наташу сильне враження, хоча тільки-но всі молилися за тих, "хто ненавидить нас". Жах перед карою за гріхи людей і за свої власні відчула Наташа. Вона просила бога, аби він простив їх всіх і дав їм спокою і щастя, "їй задавалося, що Бог чує її молитву".

П'єр, як і раніше, живе бездіяльним життям. Один із братів-масонів уже після вступу Наполеона в Росію каже йому, що в Апокаліпсисі сказано про прихід "звіра в образі людському і число його буде 666, а межа йому призначена числом 42". Якщо усі французькі букви за абеткою позначити цифрами (від 1 до 10, а далі десятками — 20; 30; 40 і т. д.), то, написавши по-французькому "Імператор Наполеон", підставивши замість букв цифри і склавши їх, одержимо 666. Якщо написати по-французькому ж "сорок два" і також скласти суму чисел, замінивши на них букви, то теж одержимо 666. У 1812 році Наполеону виповнилося 42 роки, Виходило, Антихрист — це Наполеон, і кінець йому настане саме в 1812 році. На П'єра це справляє сильне враження. Він намагається підрахувати суму чисел у власному імені і прізвищі, але не одержує 666. Трохи нехтуючи граматику, замінивши один артикль на інший, П'єр пише "росіянин Безухов" і отримує бажану суму чисел. Домігшись того, чого хотів, він думає про своє призначення, про те, що цей збіг не випадковий, і саме він має якимось чином стати визволителем світу від Антихриста, тобто Наполеона. П'єр давно думав про військову службу, але заважали цьому, по-перше, приналежність до масонського товариства, що проповідувало вічний мир і знищення війни, по-друге, занадто багато москвичів зробили подібний крок, і П'єру було совісно робити, як усі. Головна ж причина була у тому, що П'єр повірив у своє незвичайне призначення, яке пророкувала сума цифр в іменах "росіянин Безухов" і "імператор Наполеон", а значить, усе визначено, виходить, і робити нічого не треба, доводиться тільки чекати, поки здійсниться приречене.

12 липня П'єр, як і обіцяв, приїздить до Ростових з маніфестом царя. Він привіз ще й накази по армії, серед яких був і наказ про нагородження Миколи Ростова і призначення князя Андрія командиром егерського полку. Молодший син Ростових, Петя, якому минає п'ятнадцятий рік, благає Безухова "замовити за нього слівце", щоб його прийняли в гусари, і той обіцяє. Після обіду Соня, що славиться вмінням виразно читати, схвильована від великої кількості слухачів, читає маніфест, в якому цар звертається до населення Москви, закликає їх стати на захист міста. Граф Ростов із сльозами на очах каже, що нічого не пожаліє для правої справи. Петя заявляє батькам, що йде на військову службу. Наташа теж із сяючими очима дивиться на П'єра. Цей погляд примусив його зніяковіти, незважаючи на те, що він мав намір весь вечір просидіти у Ростових, він збирається їхати.

Наташа просить його залишитися, але раптом замовкає. "Вони злякано і зніяковіло дивилися один на одного. Він спробував посміхнутися, але не міг: посмішка його відобразила страждання, і він мовчки поцілував її руку і вийшов. П'єр вирішив більше не їздити до Ростових".

Петя тим часом умовляє батьків відпустити його "в гусари", але одержує рішучу відмову. До Москви приїжджає цар, і величезна юрба народу збирається подивитися на нього. Петя також відправляється в Кремль із таємним наміром пробратися до царя і попросити государя записати його в гусари. Його мало не задавили у натовпі. Юрба кричить: "Ура!" Сидячи верхи на Царі-гарматі, Петя кричить разом із усіма, хоча і не впізнає государя серед придворних. Під час обіду цар виходить на балкон. Він тримає в руці бісквіт, від якого відламується шматочок і падає униз. Якийсь кучер або лакей підхоплює цей шматочок, інші виривають у нього бісквіт. Тоді цар виносить цілу тарілку бісквітів і кидає їх вниз. Люди виривають один в одного "царське частування", Петя теж кидається вперед і, збивши з ніг якусь бабусю, одержує бажаний шматок "із рук государя". Повернувшись додому, Петя рішуче говорить: якщо його не відпустять служити, він утече. Наступного дня граф Ілля Андрійович, аби не доводити сина до настільки розпачливих дій, відправляється дізнаватися, як би улаштувати Петю в більш-менш безпечне місце. Через три дні збираються великі Дворянські Збори. П'єр також присутній на засіданні. Він слухає суперечки та не розуміє їхнього змісту. Він каже, що готовий жертвувати гроші на ополчення, але бажав би дізнатися у військових або в самого государя, який передбачається план кампанії, у якому стані війська і т. д. На П'єра обрушується шквал обурення тих, що зібралися, і Безухов покірно замовкає. З'являється цар, усі розчулені, в одностайному пориві жертвують гроші. З залу дворянства цар переходить у зал купецтва. "Як потім дізналися, государ тільки що почав промову купцям, як сльози бризнули з його очей, і він тремтячим голосом договорив її". За государем біжать два багатих купці, обидва плачуть, один говорить: "І життя, і майно візьміть, Ваша Величність!" П'єр теж піддається загальному пориву і, почувши, що один із графів жертвує на полк, відразу повідомляє, що віддає "тисячу чоловік і на їхнє утримання". Старий Ростов також був присутній на цих зборах. Повернувшись додому, задовольняє прохання Петі і сам їде записувати його. "Наступного дня государ поїхав. Всі дворяни познімали свої мундири, знову розмістилися по домішках і, крехтячи, віддавали накази управляючим про ополчення, і дивувалися тому, що воли нарobili".

Частина друга

Розмірковуючи над причинами поразки французької армії, можна дійти висновку, що Історія твориться з безлічі подій, мета яких не завжди співпадає з кінцевим результатом. Сила-силенна людей, які вперто йдуть до своєї власної мети, не завжди усвідомлюють, який вплив матимуть на історичні події. Загальновідомо, що причиною загибелі військ Наполеона було, "з одного боку, вступ їх без підготування до зимового походу в глиб Росії, а з іншого боку, характер, що прийняла війна від спалення російських міст і народження ненависті до ворога в російському народі". В історичних творах одні говорять, що Наполеон із самого початку почував небезпеку розтягу Своєї лінії, що він шукав бою і його маршали радили йому зупинитися в Смоленську і т. д. Інші стверджують, що росіяни із самого початку мали план заманювання Наполеона в глиб Росії. Насправді нічого цього не

було. Заманювання Наполеона в глиб Росії "відбулося не за чиїмось планом, а відбулося від складної гри, інтриг, цілей, бажань людей — учасників війни, що не вгадували того, що повинно бути, і того, що було єдиним порятунком Росії. Усе відбувається випадково".

Після від'їзду князя Андрія старий Болконський покликав до себе княжну Мар'ю і напустився на неї за те, що вона нібито настроїла проти нього сина. Після цієї розмови він захворів, і Мар'я помічає, що батько віддаляє від себе мадемуазель Бур'єн. Княжна отримує патріотичні листи Жюлі Карагіної, тепер княгині Друбецької, написані російською мовою, якою Жюлі володіє набагато гірше, між французькою. Болконські одержують звістки від Андрія. У першому листі він перепрошує перед батьком за свої різкі слова. У другому повідомляє про відступ російських військ. Старий князь не хоче вірити тим звісткам, робить вигляд, ніби нічого страшного не відбувається. Вчитель маленького князя Миколая натякає на хворобу старого князя і радить княжні Мар'ї подумати про переїзд до Москви. Старий князь посилає у Смоленськ управляючого Алпатича за різним крамом, дає також наказ довідатися у губернатора про дійсний хід подій.

Наполеон тим часом підходить до Смоленська і починає обстрілювати його з гармат. Частина городян покидає місто, частина залишається. Алпатич намагається з'ясувати у губернатора, чи будуть віддавати Смоленськ французам, але той нічого певного не говорить, проте радить їхати князю і княжні до Москви, та й сам збирається. Незабаром поширюється наказ про відхід армії з міста. Деякі крамарі, щоб товари не діставалися французам, підпалюють свої лавки. Несподівано на вулиці, коли Алпатич дивиться на пожежу, його гукає князь Андрій, що зі своїм полком знаходиться у Смоленську. Князь Андрій пише сестрі коротку записку, що Лисі Гори будуть зайняті не пізніше, ніж через тиждень, і просить їх їхати, до Москви. Під час розмови з Алпатичем до князя Андрія під'їздить штабний офіцер з поштою і кричить, що полковник, у присутності якого запалюють будинки, за це відповідатиме. Князь Андрій тільки глянув на того штабного офіцера і нічого не сказав, продовжуючи розмову з Алпатичем. Штабний офіцер, а це був Берг, впізнавши князя Андрія, просить пробачення, говорить, що він лише виконує наказ. Князь Андрій мовчки, не звертаючи уваги на Берга, повернув свого коня у провулок.

10 серпня полк, яким командував князь Андрій, проходив повз "проспект", що вів у Лисі Гори. Стояла нестерпна спека, від якої не було спасіння, навіть ніч не приносила прохолоди. Після виїзду зі Смоленська князь Андрій відчув, що лютя до ворога примусила його забути своє горе. "Він весь був відданий справам свого полку..." В полку його називали "наш князь", ним гордилися і його любили. Йому було боляче усвідомлювати, що хворий батько з сестрою змушені були покинути родовий маєток і тікати від французів. І хоча він отримав звістку, що рідні його виїхали у Москву, по дорозі він заїжджає в Лисі Гори. У маєтку залишився тільки Алпатич. Декілька лип у саду зрубано, Алпатич говорить, що це наслідки зупинки полку драгун. У саді князь помічає селянських дівчинок, що крадуть зелені сливи, і розуміє, що життя, незважаючи ні на що, продовжується. Він озирнувся і ще раз подивився на дівчаток, відчуваючи, що на душі стало спокійніше. Князь Андрій наздогнав свій полк на привалі, біля заприди. Утомлені на марші солдати купуються з радістю в ставку. Андрій дивиться на масу голих тіл і розуміє, що це "усього лише гарматне м'ясо, яке, можливо, незабаром прийдеться пустити в діло".

Незважаючи на війну, у салонах Анни Павлівни Шерер і Елен Безухової нічого не

змінюється. З 1805 року в салоні Анни Павлівни "говорять про Бонапарте зі здивуванням, вбачаючи у його успіхах злісну змову, що має єдиною ціллю завдати прикрісті і занепокоєння тому придворному гуртку, що його представницею була Анна Павлівна". У салоні виражаються патріотичні почуття, не рекомендується їздити у французький театр, з осудом ставляться до тих, хто лишає Москву. У салоні Елен все ще захоплювалися великою французькою нацією, війна, на думку цього гуртка, незабаром повинна закінчитися миром. Князь Василь відвідував обидва салони і нерідко плував, що і де треба говорити. Коли Кутузова обрали головою петербурзького ополчення, князь Василь казав, що дворянські збори, які затвердили це обрання, зробили поганий вибір, і государю це не сподобається. Він сміється над Кутузовим, каже, що той сліпий і старий та вже нічого не тямить. Коли государ призначив Кутузова головнокомандуючим, князь Василь різко змінює свою думку. У тому ж салоні в Анни Павлівни він говорить, що щасливий призначенням Кутузова. Коли ж йому нагадують його власні слова, що "Кутузов сліпий і нічого не бачить", відповідає, що той бачить цілком достатньо.

Наполеон тим часом підходить до Москви. Він шукає бою, але росіяни уникають цього. Хитрий і підступний денщик Ростова Лаврушка потрапляє в полон до французів. Напередодні він був висічений різками, бо напився п'яний і залишив Ростова без обіду, а потім відправився у село за курками, де захопився мародерством і потрапив у полон. Наполеон особисто бажає "дивитися на козака" і розпитує його про те, хто виграє війну, що він думає про Наполеона тощо. Лаврушка, відразу зметикувавши, що перед ним Наполеон, прийнявся удаватися, ніби не знає цього, відповідав так, щоб сподобалося "новим господарям". Коли Наполеон закінчує розмову і від'їжджає, то просить передати козаку, що з ним говорив сам Наполеон. Розуміючи, що від нього чекають здивування, Лаврушка мистецьки демонструє це, за що одержує свободу. Цей випадок був згодом описаний придворними істориками Наполеона, які й гадки не мали, що то за "чудо Лаврушка". Отримавши свободу, Лаврушка поскакав до своїх, дорогою обдумуючи, як він розкаже про весь цей випадок, бо те, як було насправді, здавалося йому негідним цікавої розповіді.

Княжна Мар'я не поїхала до Москви, як думав князь Андрій. Після повернення Алпатича з Смоленська батько князя Андрія вирішив зібрати ополчення, нікуди не їхати, а захищати Лисі Гори до останньої краплі крові, про що й написав головнокомандуючому і поклався на його розсуд: вдаватися чи ні до заходів для "захисту Лисих Гір і одного з найстаріших російських генералів". Проте князь, наказав княжні Мар'ї їхати разом з маленьким князем Миколою у Москву. Княжна вперше не підкорилася батьку й не поїхала, а сина князя Андрія відправила з вихователем. Старий не показував цього, але він був задоволений рішенням княжни Мар'ї. Наступного дня старий князь Болконський одягнувся у військовий мундир, надів усі свої ордени і наказав подавати коляску, щоб їхати до головнокомандуючого. Але з ним стався удар, і двірські принесли його у дім. Наступного дня доктор, що лікував старого князя, і княжна Мар'я з німечним батьком їдуть в Богучарово. Стан старого князя безнадійний, його розбив параліч, він не може говорити, хоча щось мучить його і він хвилюється, особливо у присутності княжни. Хоча зі смертю батька княжна Мар'я нарешті одержить можливість жити вільно, вона жене геть ці думки і молиться, аби Бог дав йому зцілення. Залишатися в Богучарові небезпечно, тому що з усіх

боків наступають французи. Три тижні пролежав недужий князь і йому не ставало ні гірше, ні краще. Одного ранку доктор послав за княжною, бо хворому наче стало краще, він навіть виразно назвав її ім'я. Княжна увійшла до батька, той щось хотів сказати, але його ніхто не зрозумів. Одна княжна здогадалася, що то за слова: "Душа болить". Ледь чутним голосом він просить у неї пробачення, дякує за все добро, що вона йому зробила. Князь бідкається, що Росію погубили, і плаче, просить покликати сина Андрія, знову лагідно говорить до дочки. Княжна заридала. Доктор вивів її з кімнати, велів готуватися до від'їзду. Княжна не може ні про що думати, тільки про батька, про його любов до дочки, якої він ніколи не виказував, тільки тепер перед смертю. Вона плаче і докоряє собі за грішні думки, за те, що бажала йому смерті і думала про свою свободу. Приходить покоївка і кличе її до батька. Всі розступаються перед княжною, коли вона заходить у кімнату — батько її помер. Княжна з жахом і відчаєм сприймає цю страшну звістку.

У Богучарові селяни славилися своєю непокорю, "дикунством", як казав ще старий князь. Вони були роботящі і справні господарі, але між ними постійно бродили непевні чутки: то наче цар дарував селянам волю, а пани мішають, то що їх хочуть перехрестити у нову віру тощо. Колись вони бігли на південь, "на теплі річки", де на них нібито чекала свобода. Тепер, під час війни, ці настрої особливо загострилися. Алпатич чув, що в мужиків якісь зносини з французами, один із них, повернувшись, привіз папір про те, що козаки розоряють села, а французи їх не торкають, що французи за усе, що беруть у селян, платять гроші. Мужик навіть на доказ показував асигнацію в 100 рублів, видану йому за сіно (він не знав, що вона фальшива, бо Наполеон, готуючись до війни, заздалегідь надрукував ті "гроші"). Мужики не збираються нікуди іти і не дають коней папам. Алпатич наказує людям дати підводи, але селяни знову збираються на сходку, і відмовляються, хочуть погнати коней у ліс.

Княжна Мар'я перебуває в нерішучості, мадемуазель Бур'єн тим часом намагається умовити її нікуди не їхати, а чекати французів, бо прокламації ті обіцяють своє заступництво місцевим жителям. Богучарський староста виправдовується перед княжною Мар'єю, каже, що коні або виздыхали, або забрані під військові потреби, що мужики голодують тощо. Княжна наказує роздати мужикам панський хліб. Ввечері мужики приходять до неї. Княжна Мар'я виходить на ґанок. Мужики заявляють, що вони нікуди не підуть із маєтку і хліб їй їм не потрібен.

Ростов з Ільїним відправляється за сіном у Богучарово. Лаврушка розповідає про зустріч з Наполеоном, але офіцери сміються, не вірячи цьому. Ростов не знає, що цей маєток Болконських і дивується, коли бачить стільки п'яних мужиків серед білого дня, які не дуже шанобливо ставляться до них. Підходить Алпатич і просить Ростова від імені княжни зайти у дім. Дорогою він розповідає, що мужики відмовляються відпустити з маєтку княжну, погрожують випрягти коней, якщо вона все ж спробує поїхати. Ростов зустрічається з княжною Мар'єю. Княжна не думала про свою зовнішність, коли говорила з Ростовим, а її променистий погляд виказував прекрасну душу, тільки це і помітив Ростов. Він так шанобливо і шляхетно розмовляє з княжною, що та відразу розуміє, яке прекрасне серце він має. Княжна навіть помітила, як сльози йому набігли на очі, коли вона розповідала про смерть батька. Ростов обіцяє супроводжувати княжну. Вийшовши від княжни, Ростов з люттю накидається на мужиків, наказує в'язати старосту і всіх, хто сміє суперечити.

Мужики лякаються, в'яжуть старосту і ще одного мужика. Через годину підводи стоять біля ґанку богучарівського маєтку і на них починають вкладати пожитки. Ростов супроводжує княжну до шляху, яким йшли російські війська. Прощаючись, він червоніє і не хоче слухати слів подяки від княжни, каже, що так на його місці вдіяла б усяка порядна людина. Княжна Мар'я досить довго згадує про Ростова, почувавши, як у її душі народжується ніжне почуття. Ростов, приїхавши в частину і розказавши про свою пригоду, зрозумів, що княжна Мар'я справила на нього гарне враження. Товариші по службі жартують, що "Ростов поїхав за сіном, а підчепив одну із самих багатих наречених у Росії". Ростов сердиться. Справа в тому, що думка про одруження з княжною Мар'єю і йому приходила в голову. Він знав, що вона була б гарна дружина, а він міг би дати їй щастя, що і батьки його цього б хотіли. Але він пригадував слово, яке дав Соні, і через те сердився, коли шуткували про княжну. Кутузов приймає командування всіма арміями, і незабаром князь Андрій одержує розпорядження явитися в головну штаб-квартиру. Приїхавши туди, він зустрічається з Денисовим, тепер уже підполковником. Андрій знав про першого нареченого Наташі по її розповідях, і спогади знову ожили в його душі. Денисов розмовляє з Андрієм про план кампанії, що він придумав особисто і вже подавав Барклаю де Толлі, а тепер має намір представити Кутузову. План полягав в тому, що основна лінія французів розтягнута, і, замість того, щоб діяти з фронту, потрібно нищити їхні комунікації. Денисов впевнений, що основною системою ведення війни повинна стати партизанська. З'являється Кутузов. З того часу, як князь Андрій його не бачив, той "ще більше потовствів". Андрій повідомляє Кутузову про смерть свого батька. Кутузов сприймає цю звістку з жалем, тому що добре знав старого князя і тому що сам вже старий. Денисов, "який так само мало боявся начальства, як і ворога", тим часом просить дозволу викласти свій план і починає доповідати. Кутузов знехотя слухає, Денисов говорить переконливо. Кутузов просить його залишитися при штабі й обіцяє дослухати його завтра, потім йде в штаб і так само розсіяно слухає штабних офіцерів. "Те, що говорив черговий генерал, було ще доцільніше й розумніше, але очевидно було, що Кутузов нехтував і знанням, і розумом, і знав щось інше, що повинно було вирішити справу,— щось інше, незалежне від розуму і знання". Запросивши до себе князя Андрія, Кутузов повідомляє, що викликав його у штаб для того, аби мати при собі. Князь Андрій відмовляється, каже, що при штабі служити не буде. Кутузов схвалює це рішення: "Йди з богом своєю дорогою. Я знаю, твоя дорога— це дорога честі". Пригадує князя Андрія на полі Аустерліца з прапором у руках. Далі Кутузов говорить про війну: "порадників багато, людей мало", потрібно терпіння, щоб вигнати неприятеля — "узяти фортецю неважко, важко кампанію виграти". Князь Андрій заперечує, що генерального бою не минути. Кутузов відповідає: "коли усі хочуть, так нічого робити". Князь Андрій повертається до себе заспокоєний і впевнений, що армія тепер дійсно в надійних руках. Про Кутузова він думав так: "у нього не буде нічого свого. Він нічого не придумає, нічого не почне, але він усе вислухає, усе запам'ятає, усе поставить на своє місце, нічому корисному не зашкодить і нічого шкідливого не дозволить. Він розуміє, що є щось сильніше і вагомніше його волі,— це неминучий хід подій, і він уміє бачити їх, уміє розуміти їхнє значення і, через це значення уміє відрікатися від участі в цих подіях, від своєї особистої волі, спрямованої на інше".

Супротивник наближається до Москви, але москвичі ставляться до небезпеки ще більш

легковажно, ніж раніш. Головнокомандуючий Москви граф Ростопчин випускає афішки з картинками, із "народним героєм Карпушкой", який глузує з французів, говорячи, що вони "від капусти розбухнуть, від каші полускаються, від щів задихнуться", впевнений, що вони усі "карлики і їх трьох одна баба вилами закине". Прочитавши ці афіші, П'єр остаточно зрозумів, що Москву віддадуть ворогу. У салоні Жюлі Друбецької і в інших аристократичних салонах прийнято говорити тільки російською мовою, той із гостей, хто вимовляє хоч слово французькою, повинен сплачувати штраф на користь комітету пожертвувачів. П'єр витрачає на своїх ополченців майже мільйон рублів. Ходять чутки, що він збирається одягнутися у військовий мундир і їхати на коні попереду свого полку. Жюлі при зустрічі з іронією запитує Безухова, чи не має наміру він сам повести свій полк у бій. П'єр жартує, що зможе вилізти на коня. Жюлі також повідомляє Безухову про смерть старого князя Болконського і про приїзд княжни Мар'ї в Москву, розповідає історію чудесного порятунку Мар'ї Миколою Ростовим, перебріхуючи події, ніби Мар'ю оточили, схопили, хотіли убити, але тільки ранили її людей. Ростов же нібито без коливань накинувся на кривдників і спас дівчину.

Ростопчин поширює афішки, у яких божиться, що ворог не ввійде в Москву, і негласно забороняє виїжджати з міста. П'єр вислуховує доповідь управителя, із якої випливає, що витрати на ополчення розорять Безухова. У глибині душі П'єр навіть радіє цьому. Він їде Москвою і бачить, як на Болотній площі городяни влаштовують екзекуцію над двома французами — кухарем і чи то вчителем, чи то чиновником. Їх обвинувачують у шпигунстві. П'єр виходить із себе і повертає додому. Безухов вирішує їхати в Можайськ до війська, наказує закладати коней. По дорозі до нього доходять чутки, що відбувся якийсь великий бій, але чим воно закінчилося, ніхто не знає. Під Можайськом у всі сторони рухаються війська, П'єр пожвавлюється. "П'єр не міг собі дати звіту, та й не намагався усвідомити собі, для кого і для чого він знаходить особливу принадність жертвувати усім. Його не займало те, для чого він хоче жертвувати, але саме жертвування складало для нього нове радісне почуття".

Бій, про який чув П'єр, одержав назву Шевардинського. "Для чого і як були дані і прийняті бої при Шевардині і при Бородіні?... Для чого був дан Бородинський бій? Ні для французів, ні для росіян воно не мало ні найменшого змісту". Для росіян результатом бою стала необхідність здати Москву. Якби полководці керувалися розумними причинами, то обидва ухилилися б від Бородинського бою. "Наполеон зрозумів би, що, зайшовши за дві тисячі верст і приймаючи бій, у разі втрати чверті армії він йшов на вірну гибель". Історики потім знайшли розумне обґрунтування бою, що відбувся. Ніби-то від самого Смоленська росіяни відшукували вигідну позицію, що і знайшли при Бородіні і т. п., але це неправда. Бородіно не було самою кращою позицією. Бородинський бій виставляють у більш вигідному світлі, щоб сховати помилки воєначальників, а внаслідок цього — зменшують славу російського війська і народу. Через утрату Шевардинського редуту Бородинський бій був прийнятий росіянами на майже не укріплений, відкритий місцевості, із удвічі меншими силами проти французів. Двадцять п'ятого числа П'єр виїжджає з Можайська, бачить поранених солдат, обози, що попадаються йому назустріч. П'єр намагається розшукати "позицію", але не може нічого знайти. Солдати на дорозі розмовляють про те, що навіть мужиків зігнали копати укріплення, "нині не розбирають... усім народом навалитися хочуть";

одне слово — Москва. Один кінець зробити хочуть". П'єр бачить, як будуються укріплення, і переконується в справедливості слів про народну війну. Безухов запитує офіцера про позицію, той охоче відповідає на питання, показує, де розташовані росіяни, а де знаходяться французи. П'єр іде далі. Зненацька повз нього пробігають солдати й ополченці. Проноситься чутка, що несуть ікону Іверської Божої матері. При стіканні великої кількості народу служать молебень. Разом з іншими до ікони під'їжджає Кутузов. Коли молебень закінчується, він спускається з коня, підходить до образу і, тяжко ставши на коліна, цілує ікону. Його приклад наслідує генералітет, а потім солдати й ополченці. У юрбі П'єр зненацька зустрічає Бориса Друбецького. Незважаючи на те, що Кутузов скоротив число ад'ютантів, Борис усе ж утримувався при штабі і "приєднався" до графа Бенігсена, начальника штабу, який у багатьох питаннях протистоїть Кутузову. П'єр хоче оглянути позицію, Борис запрошує його поїхати разом із ним, супроводжуючи Бенігсена на лівий фланг, зауважує, що вони будуть проїжджати повз полк князя Болконського. П'єр зустрічає і Долохова, що, за словами тих, що зібралися, "скрізь пролізе... адже тепер йому вискочити треба. Якись проекти подавав і в ланцюг ворожий вночі лазив... Але молодець!" П'єр підходить до Кутузова, говорить, що готовий життям пожертвувати на благо Батьківщини. Борис каже, що ополченці, готуючись до смерті, наділи чисті білі сорочки. Кутузов чує ці слова і говорить: "Чудесний, незрівнянний народ!" Коли П'єр відходить від Кутузова, до нього наближається Долохов і "напередодні дня, у який, бог знає, кому з нас призначено залишитися в живих", просить П'єра простити його за минуле. Безухов прощає й обіймає Долохова. У числі інших П'єр проїжджає повз редут Раєвського, який запам'ятався йому краще всіх укріплень Бородинського поля. Бенігсен віддає розпорядження, які не відповідають задуму головнокомандуючого: не знаючи, що частина війська поставлена в засідку, пересуває її вперед, не повідомляючи про це Кутузова.

Князь Андрій знаходиться в розламаному сараї і, очікуючи завтрашнього бою, знову міркує про сенс життя, згадує прожите, розуміючи, що завтра його можуть убити. Він усвідомлює, що його віра в ідеальну любов була не більш ніж міражем, що не треба було змушувати Наташу чекати на нього цілий рік, що в житті усе робиться набагато простіше й природніше, ніж він думав. Приїжджає П'єр, заходить до князя Андрія. Тут же знаходяться інші офіцери. П'єр розповідає про Москву і про розташування військ. Ті, що зібралися, розмовляють про Кутузова і Барклай де Толлі. Князь Андрій вважає, що Барклай де Толлі не підходить на роль командуючого, тому що він усе розраховує, але не розуміє російської душі. Він наказав відступати під Смоленськом, хоча дух і підйом російського війська був величезним. Барклай не розумів, що під Смоленськом росіяни вперше билися за свою землю. Андрій говорить, що мистецтва полководця взагалі не існує, тому що неможливо до кінця угадати, що буде робити супротивник. П'єр здивовано нагадує поширену думку, ніби війна подібна до шахової гри. Князь Андрій відповідає: "Тільки з тією маленькою різницею, що в шахах над кожним кроком ти можеш думати скільки завгодно, що ти там поза умовами часу, і ще з тією різницею, що кінь завжди сильніше пішака і два пішаки завжди сильніше одного, а на війні один батальйон іноді сильніше дивізії, а іноді не встоїть проти роти... Успіх ніколи не залежав і не буде залежати ні від позицій, ні від озброєння, ні навіть від числа..." На питання, від чого ж залежить успіх, князь Андрій відповідає: "Від того почуття, що є в мені, у ньому,— він показав на Тимохіна,— у кожному солдаті... Бій

виграє той, хто твердо вирішив його виграти. Чому ми під Аустерліцем програли бій? У нас утрати були майже рівні з французами, але ми сказали собі дуже рано, що ми програли бій,— і програли. А сказали ми це тому, що нам там нема чого було битися: скоріш хотілося піти з поля бою..." Князь Андрій додає, що для штабних і багатьох інших, із якими П'єр їздив на позиції, війна — це можливість "підкопатися під ворога й одержати зайвий хрестик або стрічку". "Для мене на завтра от що: стотисячне російське і стотисячне французьке війська зійшлися битися, і факт той, що ці двісті тисяч б'ються; і хто буде лютіше битися і себе менше шкодувати, той переможе. І хочеш, я тобі скажу, що, як би там не було, як би не плутали там угорі, ми виграємо бій завтра". Тимохін погоджується з князем Андрієм, говорить, що в його батальйоні солдати не стали навіть горілку пити: "не такий день", кажуть. Коли П'єр з Андрієм залишаються наодинці, Болконський ще раз каже, що бій виграють, і додає, що якби він мав владу, то "б не брав полонених. Що таке полонені? Це лицарство. Французи розорили мій будинок і йдуть розорити Москву, образили й ображають мене всяку секунду. Вони вороги мої, вони злочинці усі по моїх поняттях. І так само думає Тимохін і вся армія. Треба їх страчувати... А то ми гралися у війну — от що кепсько, ми великодушникаємо і т. п... Я бачив у 1805 році лицарство, парламентарство: нас надули, ми надули. Грабують чужі будинки, пускають фальшиві асигнації... І гірше за все — убивають моїх дітей, мого батька і говорять про правила війни і милосердя до ворогів. Не брати полонених, а вбивати і йти на смерть!.. Війна не люб'язність, а сама бридка справа в житті, і треба розуміти це, а не гратися у війну. Треба приймати строго і серйозно цю страшну необхідність. Усе в цьому — відкинути неправду, і війна так війна, а не іграшка. А то війна — це забава легковажних людей... Ціль війни — вбивство, знаряддя війни — шпигунство, зрада і заохочення її, знищення жителів, пограбування їх або злодійство для добування продовольства для армії; обман і неправда, називані військовими хитрощами; звичаї військового стану — відсутність свободи, тобто дисципліна, ледарство, неуцтво, жорстокість, розпуста, пияцтво. І незважаючи на те — це вищий стан, що почитається усіма. Усі царі, крім китайського, носять військовий мундир, і тому, хто більше убив народу, дають велику нагороду..." П'єр їде, князь Андрій повертається в сарай, довго не може заснути, згадує Наташу; розуміє, що любив у ній щиросердечну силу, щирість. Він згадує, чим скінчилася його любов, розуміє, що Анатолеві нічого цього не було потрібно. Нічого він не бачив і не розумів, у Наташі він бачив лише гарненьку і свіженьку дівчинку, і ця людина, що принесла іншим стільки страждань, дотепер жива і весела.

Напередодні Бородинського бою Наполеон довго не виходить із своєї спальні і закінчує туалет. Наполеону підносять картину, на ній зображений його син, спадкоємець престолу, що грає в більбоке земною кулею. Наполеону подобається картина. Він наказує винести її і поставити перед своїм наметом, щоб стара гвардія також подивилася і пораділа. Наполеон пише диспозицію, віддає розпорядження по військах, що згодом не були виконані та й не могли бути виконані, тому що ґрунтувалися на незнанні реальної обстановки. Під час самого бою Наполеон був далеко від бойовища і також не міг віддавати розумних розпоряджень, тому що не володів обстановкою, яка постійно змінювалась. Багато істориків вважають, що не в останню чергу бій під Бородіном Наполеон не виграв тому, що в нього була нежить. Якби в нього не було нежиті, то він би

віддавав розпорядження ще більш геніальні і напевно б цілком виграв бій. Проте це не так. "Солдати французької армії йшли вбивати російських солдат у Бородинським бої не внаслідок розпоряджень Наполеона, за власним бажанням. Вся армія: французи, італійці, німці, поляки — голодні, обірвані і змучені походом,— у виді армії, що загороджувала від них Москву, почували, що вино відкорковане і треба його випити. Коли б Наполеон заборонив їм тепер битися з росіянами, вони б його убили і пішли б битися з росіянами, тому що це було їм необхідно". Повернувшись після поїздки по лінії, Наполеон каже: "Шахи поставлені, гра почнеться завтра". Потім згадує Париж, придворні інтриги, зміни почту імператриці і т. д. Наполеон п'є пунш і їсть пастилки, котрі лікарі прописують йому від нежиті, скаржиться на нездужання, не знає, як убити час до ранку. Вранці Наполеон відправляється до Шевардинського редуту, і бій починається.

П'єр засипає в кутку, відведеному йому Борисом. Вранці його будять, коли бій уже почався. Кутузов відправляє одного з генералів до переправи, і Безухов ув'язується за ним. П'єр плутається в усіх підлогах, усім заважає. Він зустрічає декількох знайомих, що із невдоволенням цікавляться, що він робить на позиції. Один: із знайомих ад'ютантів запрошує П'єра на батарею Раєвського. Біля Кургана вони з П'єром розстаються, а наприкінці дня Безухов дізнається, що цьому ад'ютанту відірвало руку. П'єру здається, що місце, куди він потрапляє,— саме незначне на всім бойовищі, хоча це зовсім не так. Поява "невоєнної" фігури П'єра в білому капелюсі спочатку неприємно дивує людей, на нього злякано косяться. Але, помітивши, що ця дивна людина не робить нічого дурного, а спокійно сидить на укосі вала або "із, тихою посмішкою, поштиво сторонячись навіть перед солдатами, проходить по батареї під пострілами так само: спокійно, як по бульварі", солдати змінюють своє нашорошене ставлення до нього на жартівливе співчуття. У декількох кроках від П'єра, закидавши його брудом, вибухає ядро. Солдати дивуються, як він не боїться. Відношення до "пана" стає ще теплішим. До десятої години чоловік двадцять уже виносять із батареї, дві гармати виходять із ладу. Незважаючи на втрати, солдати у захваті від битви, вони обслуговують гармати "радісно і злагоджено". "П'єр не дивився вперед на поле бою і не цікавився тим, що там робилося: він весь був поглинений у споглядання того душевного вогню, що все більш розпалюється, що точно так само (він чув) розпалювався в його душі". Батарею обстрілюють усе сильніше, на П'єра більше ніхто не звертає уваги. Молоденького офіцера, певне, тільки що випущеного із Кадетського корпусу, на очах Безухова вбивають.. На батареї залишається тільки вісім снарядів. П'єр визивається принести снаряди, біжить під гору, але ядро потрапляє прямо в ящик, і той вибухає зовсім близько від Безухова. Його злегка контузить, він біжить назад на батарею, бачить, що старшого полковника вже убили, на батареї французи, на очах П'єра вони заколюють декількох російських солдат. Безухов зіштовхується з французьким офіцером і хапає того за горло. Обидва не розуміють, що відбувається, кожний із них думає: "Чи я узятий у полон, чи він узятий у полон мною?" Зовсім низько над їхніми головами пролітає ядро, француз із П'єром кидаються в різні боки. У цей момент росіяни починають атакувати, французи біжать. П'єр бачить на кургані людей, але усі, хто був поранений на батареї Раєвського, убиті. П'єр біжить з Кургана, думаючи: "Ні, тепер вони зупинять це, тепер вони жажнуть того, що вони зробили!"

На однім із курганів за ходом бою спостерігає в підзорну трубу Наполеон. До нього

прибувають ад'ютанти з повідомленнями про хід подій, проте усі їхні доповіді застарівають раніше, ніж вони встигають донести їх до полководця. Крім того, багато ад'ютантів просто не доїжджають до місця бою і передають Наполеону інформацію, отриману з третіх рук. "Всі розпорядження ...робили самі начальники частин, що були в рядах, не питаючи навіть думки Даву і Мюрата, а не тільки Наполеона". На прохання ад'ютанта Мюрата про підкріплення Наполеон відповідає, що немає ще полудня і він не бачить, як розташовані шахи. Наполеон розмовляє з почтом про справи, що не стосуються бою. Приїжджають ще декілька ад'ютантів, що теж просять підкріплення. Наполеон відмовляє. Усе ж він вирішує ввести в бій резервні частини, але в останній момент змінює одну дивізію на іншу, що лише уповільнює справу. Через якийсь час ад'ютантів прибуває усе більше, і кожний вимагає підкріплення: росіяни тримаються на своїх позиціях, а французьке військо швидко тане. Зрештою французи відбивають Багратіонові флеші, але це не приносить Наполеону і його оточенню радості. Один із генералів пропонує ввести в бій особисту гвардію Наполеона. Той відповідає, що за 3200 верст від Франції він не може дозволити собі віддати свою гвардію на розгром.

Кутузов сидить на ослінчику, не робить ніяких розпоряджень, а тільки погоджується або не погоджується з тим, що йому пропонують. Бій йде зі змінним успіхом, близько на третю годину атаки французів припинилися. До штабу головнокомандуючого приїздить німецький генерал, що служить у російській армії, і доповідає, що всі пункти наших позицій у руках супротивника, "відбиватися нічим, тому що військ немає, вони біжать і немає можливості їх зупинити". Кутузов приходить у сказ, кричить: "Як ви смієте?!", заявляє, що йому, головнокомандуючому, хід бою відомий краще, чим генералу Барклаю (від котрого і прибув німець). "Супротивника відбили на лівому, уразили на правому фланзі. Коли ви погано бачили, ...то не дозволяйте собі говорити того, чого не знаєте!.. Відбили скрізь, за що я дякую Бога і наше хоробре військо! Супротивник переможений, і завтра поженемо його зі священної землі російської,— сказав Кутузов, хрестячись; і раптом схлипнув від сліз". Німець говорить, що він хотів би одержати письмовий наказ від Кутузова атакувати, тому що Барклай (колишній головнокомандуючий) намагався уникнути особистої відповідальності. Кутузов віддає розпорядження написати наказ. Коли по війську розноситься чутка, що "назавтра наказано атакувати", всі офіцери і солдати заспокоюються, "зачувши підтвердження того, чому хотіли вірити".

Полк князя Андрія знаходиться в резерві. Не сходячи з місця і не випустивши жодного заряду, полк загубив третю частину своїх людей під артилерійським вогнем. Усі перебувають у чеканні, намагаються себе хоч чимось зайняти. Князь Андрій ходить луком, нахмурений і блідий. Ядра пролітають поруч. Раптово одне з них падає зовсім близько, князю Андрієві кричать: "Лягай". Князь Андрій розуміє, що на нього дивляться, і в той же час думає: "Невже це смерть?.. Я не можу, я не хочу померти, я люблю життя, люблю цю траву, землю, повітря..." Проте він намагається дорікнути в боягузливості людині, що крикнула "лягай", але в нього це не виходить, тому що ядро вибухає і князь Андрій падає. Його раниць у живіт, і офіцери, що збіглися, і солдати розуміють, що рана смертельна. Князя Андрія відносять у лісок, де був перев'язувальний пункт. Його вносять у намет, кладуть на стіл — один із трьох, що знаходилися там. На одному сусідньому столі лежить татарин, якого оперують, а на другому — "висока людина з кучерявим волоссям, що

здалася князю Андрієві знайомою". Цей чоловік "судорожно ридав і захлинався". Йому відрізають ногу, він просить показати її, санітари показують, людина "ридає, як жінка". Раптово князь Андрій впізнає в ньому Анатолія Курагіна. Андрій згадує Наташу — такою, якою він побачив її вперше на балу 1810 року, "із топкою шиєю і тонкими руками, із готовим на захоплення, переляканим, щасливим обличчям". "Князь Андрій пригадав усе, і жалість і любов до цієї людини наповнили його щасливе серце. Князь Андрій не міг утримуватися більш і заплакав ніжними сльозами любові над людьми, над собою і над їхніми і своїми помилками. "Страждання, любов до братів, до люблячих, любов до тих, хто ненавидить нас, любов до ворогів — так, та любов, що проповідував Бог на землі, якої мене учила княжна Мар'я і якої я не розумів; ось чому мені шкода було життя, от воно те, що ще залишалося мені, коли б я був живий".

Хоча Наполеон любив розглядати вбитих і поранених на полі бою, цього разу моторошний вид бойовища справляє на нього неприємне враження. Проте через якийсь час Наполеон знову починає віддавати розпорядження. "І не на одну тільки цю годину і не на один цей день були потьмарені розум і совість цієї людини, важче від усіх інших учасників цієї війни носила на собі уся вагу того, що діялось; але і ніколи, до кінця життя свого, не міг розуміти він ні добра, ні краси, ні істини, ні значення своїх вчинків, що були занадто протилежні добру і правді, занадто далекі від усього людського, для того, щоб він міг розуміти їх значення. Він не міг зректися від своїх учинків, що схвалюються половиною світу, і тому повинен був зректися правди і добра і всього людського". Наполеон об'їжджає бойовище і намагається розрадити себе, обдурити, підрахувуючи, скільки на одного вбитого француза припадає росіян.

"Хоча до кінця бою люди почували весь жах свого вчинку, хоча вони і раді були б перестати, якась незрозуміла, таємнича сила ще продовжувала керувати ними, і, запітнілі, у поросі і крові, залишившись по одному на трьох, артилеристи, хоча і спотикаючись і задихаючись від втоми, приносили заряди, заряджали, наводили, прикладали гніти..."

"Росіяни не атакували французів, вони лише стояли на місці, загороджуючи дорогу на Москву. Але наполеонівська армія також не зробила рішучого кидка. І хоча російська армія загубила майже половину свого чисельного складу, а французька армія тільки п'яту частину, у французів не вистачило духу атакувати, тому що росіяни, незважаючи на величезні втрати, продовжували стояти так само непохитно, як і спочатку бою". "Моральна сила французької армії, що атакує, була виснажена. Не та перемога, що визначається підхопленими шматками матерії на палицях, називаних стягами, і тим простором, на якому стояли і стоять війська,— а перемога моральна, та, що переконує супротивника в моральній перевазі ворога і своєму безсиллі, була здобута росіянами під Бородіном".

Частина третя

Російські війська відійшли від Бородіна і стояли у Філях. У штабі обирається величезна кількість народу, усе обговорюють, як потрібно діяти, згоди немає, кожний намагається сказати щось своє. Кутузов, слухаючи всі ці думки, стає сумним і заклопотаним. "З усіх розмов цих Кутузов бачив одне: захищати Москву не було ніякої фізичної можливості в повному значенні цих слів, тобто до такого ступеня не було можливості, що коли б який-небудь божевільний головнокомандуючий віддав наказ про дачу бою, то відбулася б плутанина і бою все-таки б не було". Бенігсен наполягає на захисті Москви, тому що у

випадку невдачі може завжди звалити провину на Кутузова, а у випадку перемоги приписати всі заслуги собі. Кутузов їде зі штабу. Наступного дня нарада продовжується. У однієї з хат Кутузов та інші генерали чекають Бенігсена, що "докінчував свій смачний обід під приводом нового огляду позицій". Його чекають другу годину. Нарешті Бенігсен прибуває і знову починає промову про необхідність захисту Москви. Проте Кутузов приймає вольове рішення і наказує відступати. Вночі Кутузов мучається, не може заснути, говорить, що не очікував, що прийдеться лишити Москву, а потім викрикує: "Будуть же вони кінське м'ясо їсти, як турки!"

У Москві відбувалося те ж, що й у Смоленську. Народ із безтурботністю чекав наближення супротивника, але в самий останній момент знаходив у собі сили зробити те, що було необхідно. "Багаті люди ішли,, залишаючи своє майно, найбідніші залишалися і підпалювали й винищували те, що залишалося". Жителі лишають Москву, незважаючи на афішки і відозви Ростопчина, що він буде збирати ополчення, що повітряні кулі погублять французів, тощо. Бігли всі тому, що "не було питання, добре чи погано буде під владою французів, під владою французів не можна було бути, і це кожний розумів".

Елен повертається разом із царським двором із Вільно в Петербург, де потрапляє в дещо скрутне положення. Справа в тому, що вона користувалася заступництвом певного вельможі, що займав одну із самих значних посад у державі, а у Вільні зблизилася з одним молодим іноземним принцем. Тепер вони обидва знаходяться в Петербурзі й обидва пред'явили свої права. Елен виплуталась дуже просто: вона не стала ні виправдуватися, ні хитрити, а пішла нахрапом, заявивши на перші ж закиди вельможі, що в усім винуватий егоїзм і жорстокість чоловіків і що ніхто не має права вимагати від неї звіту в її уподобаннях і приятельських почуттях. Елен додає: "Одружіться зі мною", хоча розуміє, що це неможливо. Елен переходить у католицтво, і, по чутках, навіть папа римський повинний дізнатися про неї і надіслати їй якийсь папір. Елен була хитра і прекрасно розуміла, що "обертання її в католицтво мало своєю основною метою вичавити з неї грошей на користь єзуїтських заснувань". Але Елен поставила за умову: перед тим, як давати гроші, звільнити її від чоловіка. Елен намагається також натиснути і на свого другого коханця, повідомивши йому те саме, що і першому: єдиний засіб мати на неї права — це одружитися з нею. І це подіяло. "Коли б помітні були хоч найменші ознаки коливання, сорому або скритності в самій Елен, то справа її, без сумніву, була б програна; але не тільки не було цих ознак скритності і сорому, але, навпроти, вона з простотою і добродушною наївністю розповідала своїм близьким друзям (а це був весь Петербург), що їй зробили пропозицію і принц, і вельможа, і що вона любить обох і боїться засмутити і того, і іншого". По Петербургу поширюються чутки, усі говорять про те, хто з двох претендентів на руку Елен краще, тобто питання про чоловіка і розлучення суспільну свідомість вже не хвилює — розрахунок Елен виявився вірним. Одна Марія Дмитрівна Ахросімова, що приїздить до сина у Петербург, побачивши Елен на якомусь прийомі, відверто виказала свої думки з цього приводу: вона зупинила Елен посеред зали і грубо її вилаяла, та на це ніхто не звернув уваги у вишуканому товаристві, пошепки повторили тільки брутальні слова, що стосувалися Елен. На питання Елен, кому з двох віддати перевагу, усі дають різні ради: дипломат Білібін, що був одним із постійних відвідувачів салону графині Безухової, відповідає, що краще виходити за старого графа-вельможу, що

той незабаром може померти, і тоді принцу буде не принизливо одружитися з удовою високопоставленого державного чоловіка. Мати Елен намагається переконати її, що при живому чоловікові виходити заміж не дозволяє релігія, на що Елен відповідає, що релігійні забобони — нісенітниця і що її положення у світі значить набагато більше. Вона пише лист П'єру, де повідомляє про свій намір вийти заміж, просить його улагодити усі формальності з розлученням і передати папери подавцю цього листа. П'єру доставляють лист на московську адресу саме тоді, коли він знаходиться на Бородинському полі. Після бою П'єр довго блукає, якісь солдати допомагають йому знайти своїх. П'єр засипає, йому сниться сон, у якому він намагається знайти відповіді на хвилюючі його питання — про війну і мир, про життя і смерть, обов'язок і почуття. Наступного дня П'єр повертається в Москву і біля застави зустрічає ад'ютанта Раstopчина, що розшукує його, бо Раstopчин хоче його бачити. П'єр, не заїжджаючи додому, їде до головнокомандуючого Москви графа Раstopчина. У приймальні чекають чиновники, які довідалися про відхід з Москви і прийшли до Раstopчина, аби зняти з себе відповідальність і діяти за його наказами. П'єру показують нову афішку Раstopчина, в якій ні слова не говориться про відхід з Москви, а навпаки, втішають, що місто захищатимуть до останньої краплі крові. П'єр заперечує, що військові люди йому говорили, ніби в місті залишатися ніяк не можна і що позиція дурна. Ад'ютант, що показав афішку, цікавиться більше чутками про дружину Безухова, Елен, і намагається розпитати П'єра. Але той з щирою байдужістю говорить, що йому про плани графині Безухової нічого не відомо. П'єр дізнається, що багатьох його побратимів-масонів заарештували під приводом того, що вони поширювали французькі прокламації. З цього приводу запросив до себе П'єра і граф Раstopчин, він радить Безухову припинити всі стосунки з масонами і терміново їхати з Москви. П'єр намагається заперечувати, що провина заарештованих не доведена, але його ніхто не слухає. Графа Раstopчина теж цікавлять плітки щодо Елен. Від Раstopчина П'єр вийшов такий сердитий, яким його ніколи не бачили. Він приїжджає додому, до нього приходять люди у різних справах, нарешті залишившись сам, він читає листа. Всі думки і всі враження переплуталися йому у голові: солдати на батареї, смерть князя Андрія, дружина, що йде заміж. Не маючи більше сил, він падає на ліжку і миттю засинає. Ранком П'єр, незважаючи на те, що його у вітальні чекало чоловік десять, вийшов через чорний хід і пішов з дому. "С тих пір і до кінця московського розорення ніхто з домашніх Безухових, незважаючи на всі пошуки, не бачив більше П'єра і не знав, де він знаходиться".

Ростови до самого вступу ворога в Москву залишалися в місті. Графиня переживає за двох своїх синів, що знаходяться в армії. За звичайної безтурботності графа всі приготування відклали на останній день.

З 28 по 31 серпня вся Москва знаходиться в русі, містом повзуть суперечливі чутки, жителі їдуть з Москви. Прибуває молодший син Ростових Петя, якого перевели у полк Безухова, і тепер графиня мала намір не відпускати його від себе. Петя, відчуваючи це, холодно ставиться до матері, весь час віддаючи товариству Наташі. Ростови одержують також листа від Миколи, у якому він повідомляє про свою незвичну зустріч із княжною Мар'єю. Графиня потай радіє, розуміючи, що це була б гідна пара для його сина, а також можливість виправити їхні майнові справи. Тільки Соня намагається дати ради господарським клопотам, укладає речі, готуючись до виїзду з Москви. Наташа весела, це в

основному тому, що "вона занадто довго була в придушеному настрої і сумувала". Наташа бачить на вулиці обоз із пораненими, запитує офіцера, чи можна пораненим зупинитися в їхньому будинку. Потім біжить до графині за дозволом віддати пораненим їх дім. Граф, проїхавшись містом, привозить невтішні новини: майже всі знайомі вже залишили Москву. Квапливо і без толку починає керувати зборами у дорогу своєї сім'ї. Всі метушаться, але справа йде погано доти, доки Наташа не бере всі розпорядження на себе. Спочатку їй не вірили, не слухалися, вона майже не плакала, але потім побачили, що її накази розумні і дотепні. Навіть граф змушений був віддати належне Наташиній розпорядливості і не сердився, коли йому доповідали, що "Наталя Іллівна відмінили його наказ". Все, що Наташа робила, вона робила пристрасно, так само всією душею вона віддалася тепер новій для неї справі. І все ж Соня, Наташа й інші розуміють, що їм не управитися за один день, і залишаються почувати в домі. Вночі привозять нового пораненого — Андрія Болконського. Наступного дня до Ростових приїжджає Берг, що, як і раніше, служить у "покійному і приємному місці", він розповідає про героїство російських солдат. У графа з графинею суперечка через те, що граф хоче віддати частину підвод для поранених, а графиня наполягає, що на них потрібно вивозити добро, якого у них залишилося і так не дуже багато. Наташа, дізнавшись про це, дорікає матері і наполягає, щоб підводи віддали пораненим, що розміщалися в їхньому будинку. Соня бачить коляску, у якій везуть князя Андрія, і впізнає його. Вона повідомляє графині, та просить її не говорити нічого Наташі. Раптом Наташа помічає у вікні П'єра, що йде, одягнений у кучерський кафтан, разом із якимось дідком. Наташа запитує в П'єра, чи їде він куди-небудь. П'єр відповідає, що залишається в Москві. Він здається цілком зануреним у свої думки, але посмішка Наташі сяяла йому. П'єр вже другий день на квартирі покійного Баздєєва. Прокинувшись другого дня після свого повернення у Москву і розмови з Ростопчиним, він довідався, що на нього чекає молодий француз, який привіз листа від Елен і сподівався відвезти їй відповідь. На П'єра раптом найшло почуття безнадійності, якому йому важко було давати ради. Аби не піддатися тому почуттю остаточно, він потихеньку вийшов з дому і поїхав на квартиру Баздєєва, бо вдова просила П'єра розібратися у книжках покійного чоловіка. П'єр вирішив, що серед тих справ, які чекали на нього, ця була найважливішою. Вдовиця з дітьми вже поїхала з Москви, тому ніхто не заважав П'єру спокійно обдумати у кабінеті покійного наставника майбутні плани. Старий слуга кілька разів навідувався у кабінет, але кожного разу бачив П'єра, що сидів замислившись в одній і тій самій позі. Нарешті він покликав слугу і попросив його дістати П'єрові простий мужицький одяг і пістолет. Слуга не здивувався, одяг дістав і прожарив. Коли П'єр зустрів Ростових, він саме направлявся у супроводі того слуги купувати пістолет.

Наполеон стоїть на Поклонній горі, перед ним розстеляється Москва. Він думає про те, що здійснилося його давнє, яке здавалося неможливим, бажання, що це велике місто лежить біля його ніг. Наполеон думає про те, що "із висот Кремля я дам їм закони справедливості, я покажу їм значення щирої цивілізації, я змушу покоління бояр із любов'ю поминати ім'я свого завойовника... На древніх пам'ятниках варварства і деспотизму я напишу великі слова справедливості і милосердя..." Наполеон відправляється снідати, думаючи про те, як він обсипає милостями "російських бояр", він мислено вже призначав губернатора, який би зумів залучити до себе населення, "він думав, що як в Африці треба було сидіти в

бурнусі в мечеті, так у Москві треба було бути милостивим, як царі". Наполеон чекає депутацію міста, що запросила б його до Москви. Не дочекавшись депутації, Наполеон подає знак, і війська вступають у місто. Москва порожня. Наполеона уражає ця звістка, це здається йому неймовірним. Він не їде в місто, а зупиняється на заїжджому подвір'ї Дорогомилівського передмістя.

Перед самим вступом ворога в Москві починаються безладдя. Фабричний та інший люд виходить на вулицю. Біля стін Китай-города читають чергову афішку Растопчина, що тепер називається указом. Народ не розуміє, що йому читають.

Растопчин роздратований тим, що Кутузов не зважає на його думки, що, не зважаючи на його пропозицію про захист Москви до останньої краплі крові, населення кидає місто. Якийсь час до Растопчина ще приходять за розпорядженнями, але коли відступаючі війська починають проходити через місто, перестають це робити. Перед міською управою збирається юрба, що чогось жадає від начальства. Растопчин наказує, привести одного з заарештованих масонів, Верещагіна, молодого купецького сина, який не схотів видати тих, хто передав йому масонську прокламацію. Растопчин виводить Верещагіна на ганок і говорить, що ця людина — зрадник, що він продався Бонапарту і т. д. Потім наказує "бити, рубити" його. Народ після деякого коливання кидається на Верещагіна. Кілька людей задавили, когось помилково побили, Верещагіна забивають до смерті. Растопчин, "блідий і вражений, із тремтячою нижньою щелепою", їде. Від'їхавши на деяку відстань, Растопчин починає каятися: "він із невдоволенням пригадав тепер хвилювання і переляк, які він виказав перед своїми підлеглими". Зрештою він заспокоївся тією думкою, що за всіх часів люди вбивали один одного, і нічого страшного не відбулося. По дорозі Растопчину попадаються божевільні, яких він наказав випустити з лікарні і залишити у місті, бо "в нас божевільні арміями командують". Один з них наздоганяє карету графа Растопчина і кричить про хресні муки, про роздерті тіла. На Растопчина це справляє сильне враження, він згадує про свій злочин, розуміючи, що ніколи не зможе про нього забути. Біля Яузівського мосту Растопчин наздогнав армію і Кутузова. З ненавистю він підійшов до Кутузова, що сидів на лавці і дивився, як безладно просуваються підводи через міст. Растопчин закричав на Кутузова, що усього цього б не було, що Москва б вистояла, якби дали ще один бій. Кутузов наче не чув слів, а уважно дивився на Растопчина. Потім сказав, що Москви без бою він не віддасть. "І дивне діло! Головнокомандуючий Москви, гордий граф Растопчин, взявши у руки нагайку, пішов до мосту і криком почав розганяти підводи".

Французи входять у місто. Купка людей намагається чинити їм опір біля воріт Кремля, але безнадійно — їх розстрілюють із гармат. Французькі начальники намагаються заборонити військам розходитися містом, зупинити насильство і мародерство. Але їхні зусилля марні, і по всьому місту починається здирство. Згодом пожежу Москви росіяни приписували французам, а французи, навпаки, — росіянам. Але провина в тому ні тих і ні інших. "Москва згоріла внаслідок того, що вона була поставлена в такі умови, при котрих усяке дерев'яне місто повинне згоріти".

П'єр пішов із будинку, переодягшись і озброївшись пістолетом, щоб взяти участь у народному захисті Москви. Потім П'єр згадує про кабалістичне значення свого імені (число 666) у зв'язку з ім'ям Бона-парта і про те, що саме йому визначено покласти край владі

"звіра". П'єр збирається убити Наполеона, навіть якщо прийдеться при цьому пожертвувати власним життям. П'єр повертається у свій порожній дім, спить не роздягаючись, їсть саму грубу їжу, і все це підтримує П'єра "у стані роздратування, близькому до божевілля".

У будинок П'єра приїжджають французи з тим, щоб оглянути кімнати і розмістити солдат. П'яний слуга П'єра намагається вистрілити у французького офіцера, але П'єр вибиває в нього пістолет, і той промахується. Француз дякує П'єру. П'єр умовляє французького офіцера залишити без наслідків учинок "несамовитої і п'яної людини". Офіцер, що звався Рамбаль, великодушно прощає слугу і запрошує П'єра на вечерю, за якою у бесіді високо оцінює хоробрість російських солдат, стійкість російського народу. П'єр говорить, що був у Парижі, француз починає згадувати свою батьківщину, П'єру протилежна балачка француза, він хоче піти, але не може. Француз тим часом пропонує йому свою дружбу, розповідає "із легкою і наївною відвертістю француза" історію предків, своє дитинство, отроцтво і змужнілість, усі свої родинні, майнові, сімейні відношення. Потім приймається розповідати про жінок. "Незважаючи на те, що всі любовні історії Рамбаля мали той характер пакостності, у якій французи бачать виняткову приналежність і поезію любові, капітан розповідав усі свої історії з таким щирим переконанням, наче він один випробував і пізнав усі приналежності любові, і так заманливо описував жінок, що П'єр із цікавістю слухав його". Рамбаль розповідає про своє останнє захоплення в Польщі, про те, як предмет його почуття довго і болісно вибирав між обов'язком і пристрастю. П'єр згадує про Наташу і починає у відповідь французу розповідати, що він усе життя любив і любить тільки одну жінку і що ця жінка ніколи не може належати йому. П'єр говорить, що "любив цю жінку із самого юнацтва, але не смітив думати про неї, тому що вона була занадто молода, а він був незаконний сип без імені. Потім, коли він одержав ім'я і багатство, він не смів думати про неї, тому що занадто любив її, занадто високо ставив над усім миром і тому, тим більше, над самим собою". Француз не розуміє, називає це платонічним почуттям, але найбільше з розповіді П'єра капітана уражає те, що П'єр був дуже багатий, що він мав два палаці в Москві, що він кинув усе і не поїхав із Москви, а залишився в місті, приховуючи своє ім'я і звання. Вночі П'єр із французом виходять на вулицю, П'єр бачить красу і спокій ночі, але раптово згадує про свій намір убити Наполеона, йому стає недобре, він іде в дім і через якийсь час засинає.

Обоз Ростових доїжджає до Митищ. Вночі люди помічають над Москвою заграву пожежі. На графа, Наташу і графиню це справляє жахливе враження, графиня плаче. Наташа вже знає про те, що князь Андрій знаходиться поруч. Ще з ранку, коли їй сказали про рану і присутність князя Андрія, вона вирішила, що повинна побачити його. Вночі, коли батьки засинають, Наташа виходить з кімнати й у страху перед тим, якого князя Андрія вона побачить — знівеченого, нерухомого, — йде туди, де розташовуються поранені. Наташа знаходить ліжко князя Андрія, стає перед ним на коліна, і Андрій простягає їй руку. З того моменту, як Болконський був поранений, пройшло сім днів, протягом яких він майже постійно перебував у безпам'ятстві. На сьомий день йому стало краще, але доктор відзначає це з деяким невдоволенням, тому що знає, що при рані князя Андрія вижити не можна і що якщо він не помре тепер, те помре декілька пізніше, але з іще більшими муками. Андрій запитує в Тимохіна, майора його полку, що також поранений, чи не можна

дістати Євангеліє, потім знову впадає в безпам'ятство і лише повторює, щоб йому дали Євангеліє. Доктор дивується, як князь Андрій терпить, тому що знає — біль повинний бути страшний. У проміжках між безпам'ятством Андрій міркує про своє життя, розуміє, що "йому відкрилося нове щастя, не від'ємне відлюдний... щастя, що знаходиться поза матеріальними силами, поза матеріальними зовнішніми впливами на людину, щастя однієї душі, щастя любові. Зрозуміти його може всяка людина, але усвідомити і наказати його міг тільки один бог". Князь Андрій розуміє, що "це не та любов, що любить за що-небудь, для чого-небудь або чому-небудь, але та любов, що він випробував у перший раз, коли, умираючи, побачив свого ворога (Анатолія) і все-таки покохав його". Він розуміє, що щира любов — це любити усе навколишнє, усе живе, любити бога у всіх проявах. "Любити дорогу людину можна людською любов'ю; але тільки ворога можна любити любов'ю божеською". Він пригадав Наташу і "у перший раз зрозумів усю жорстокість своєї відмови, побачив жорстокість свого розриву з нею". У цей момент князь Андрій бачить Наташу, що підходить до нього, розуміє, що це справжня, жива Наташа. Вона просить простити її, Андрій відповідає, що любить її. "З цього дня, під час усієї подальшої подорожі Ростових, на всіх від-починках і ночівках, Наташа не відходила від пораненого Болконського, і доктор повинний був признаватися, що він не очікував від дівичі ні такої твердості, ні такого мистецтва ходити за пораненим".

П'єр прокидається у своєму будинку, згадує про свій намір, бере пістолет і іде з дому. По Москві палахкоче пожежа. На дорозі йому попадається якась жінка з кількома дітьми, що, ридючи, кричить, що молодшу дочку лишили в будинку, який горить. Її чоловік-чиновник не знає, що робити. П'єр визивається допомогти. Дівчина-служниця відводить П'єра до палаючого будинку. Поруч французи мародерствують, зламують двері, віднімають у жителів добро. До будинку підійти неможливо — він весь охоплений полум'ям. П'єр запитує про дитину у французів, ті його відводять до ослона, під яким лежить дівчинка років трьох. П'єр схопив її і біжить до того місця, де лишив чиновника з дружиною, але тих уже немає. П'єр намагається запитувати про них, але це не приносить ніякого результату, тільки якась баба говорить, що начебто знає батьків дівчинки. П'єр бачить вірменську сім'ю, до якої підходять французи, один з яких стягує зі старого чоботи, а інший зриває з молодої красуні вірменки намисто. П'єр віддає дитину тій бабі, що наче знає її батьків, і кидається на французів. Один утікає, іншого П'єр збиває із ніг, починає душити. У цей час з'являється кінний французький роз'їзд, П'єра б'ють до безпам'ятства, обшуковують, знаходять у нього пістолет і приймають за шпигуна. П'єра допитують, він зухвало відповідає французам, не називає свого імені. З усіх затриманих людей П'єр здавався самим підозрілим, і його французи тримають окремо під суворою вартою.

ТОМ 4

Частина перша

"Петербурзьке життя йшло по-старому; і через хід цього життя треба було робити великі зусилля, щоб усвідомлювати небезпеку і той скрутний стан, у якому знаходився російський народ. Ті ж були виходи, бали, той же французький театр, ті ж інтереси двору, ті ж інтереси служби й інтриги. Тільки в самих вищих колах робилися зусилля для того, щоб нагадувати трудність дійсного положення".

У Анни Павлівни Шерер у день битви під Бородіним був званий вечір. У цей день очікували

князя Василя, що збирався читати послання патріарха: князь Василь славився своїм читанням — він то знижував голос, то підвищував, прикривав очі і завивав. Однією із самих значних новин була хвороба графині Безухової. "Усі дуже добре знали, що хвороба чарівної графині відбувалася від незручності виходити заміж відразу за двох чоловіків і що лікування італійця складалося в усуненні цієї незручності..." Син князя Василя Іполіт теж був тут присутній, він намагається шуткувати, але робить це безглуздо. З'являється князь Василь і читає послання. Усі зі схваленням слухають.

Наступного дня розносяться звістки про перемогу російських військ під Бородіним: Кутузов відразу після бою, вважаючи, що російські війська перемогли французів, відправив повідомлення в ставку. У світі й у салоні Анни Павлівни всі радіють, демонструють свій патріотизм, князь Василь забув свої невтішні відгуки про Кутузова, підтверджує, що завжди вважав, що "він один може перемогти Наполеона". По місту розноситься також інша звістка — про смерть графині Безухової. "Офіційно у великих товариствах усі говорили, що графиня Безухова померла від страшного нападу ангіни, але в інтимних кружках розповідали подробиці про те, як лейб-медик королеви іспанської призначив Елен невеличкі дози якихось ліків для твору відомої дії; але Елен, яка мучилася тим, що старий граф підозрював її, і тим, що чоловік, якому вона писала, не відповідав їй, раптом прийняла величезну дозу виписаних їй ліків і померла в муках до того, як її могли врятувати. Розповідали, що князь Василь і старий граф узялися було за італійця; але італієць показав такі записки від нещасливої покійниці, що його відразу ж відпустили". Ще через три дні приходить звістка про здачу Москви. Князь Василь відразу забув свої останні схвальні висловлювання про Кутузова, обурюється: "Як можна було доручити такої людині долю Росії!"

Через дев'ять днів після залишення Кутузовим Москви приїжджає офіційний посланець із пакетом до государя про цю подію. Олександр сумний, вирішує, що тепер ніякого примирення з Наполеоном бути не може, що буде вести війну, поки "не використає усіх засобів, що в його руках", навіть якщо зрештою йому самому прийдеться "відпустити бороду... і піти їсти одну картоплю з останнім із... селян". Половина Росії завойована, усюди піднімається ополчення. Проте вважати, що люди того часу займалися тільки самопожертвою і героїзмом, було б невірно. "Велика частина людей того часу не звертала ніякої уваги на загальний хід справ, а керувалася тільки особистими інтересами. І такі люди були самими корисними діячами того часу. Ті ж, що намагалися зрозуміти загальний хід справ і із самопожертвою і героїзмом хотіли брати у ньому участь, були нікчемні члени товариства; вони бачили усе навиворіт, і усе, що вони робили для користі, виявлялося марним, як полки П'єра, Мамонова, що грабували російські села, як корпія, щипана баринями, що ніколи не доходила до поранених". "Тільки одна несвідома діяльність приносить плоди, і людина, що грає роль в історичній події, ніколи не розуміє його значення. Коли вона намагається зрозуміти його, вона уражається безплідністю... У Петербурзі і губерніях, віддалених від Москви, дами і чоловіки в ополченських мундирах оплакували Росію і столицю і говорили про самопожертву; але в армії, що відступала за Москву, майже не говорили і не думали про Москву, і, дивлячись на заграву її пожежі, ніхто не клявся помститися французам, а думали про наступну третину платні, про наступну стоянку, про Мотрійку-маркітантку тощо".

До числа таких людей належав і Микола Ростов. Він не думає про долю Росії, а якби його запитали про це, то він відповів би, що для того, щоб вершити долі країни, існують Кутузов і інші високопоставлені чини. Йому ж варто думати про виконання свого обов'язку, про кар'єру, про те, як роки через два одержати полк. За декілька днів до Бородинського бою Ростов, отримавши гроші і папери, їде у Воронеж купувати коней. У Воронежі він відвідує губернатора, який запрошує його на бал. Губернське життя в 1812 р. залишається таким, яким було завжди. У місті панує деяке пожвавлення з нагоди приїзду декількох багатих сімей із Москви. "В усьому, що відбувалося в той час у Росії, помітний був якийсь особливий розмах — море по коліно", а ще вульгарна розмова, що необхідна між людьми і що велася колись про погоду і про загальних знайомих, тепер точилася про Москву, про військо і Наполеона". Ростов знаходиться в центрі уваги, усі дами від нього у захваті. Микола поводить декілька розв'язно, тому що розуміє, що від нього чекають чогось незвичайного. Він робить фурор серед панянок своєю невимушеною манерою танцювати, намагається волочитися за однією заміжною блондинкою. У розпал бала Миколу кличе губернаторша і говорить, що його хоче бачити якась пристаркувата дама. Дама та — одна з тіток Мар'ї Болконської. Під час розмови тітонька із похвалою відзивається про пам'ятний їй випадок, коли Ростов заступився за княжну Мар'ю, дякує йому. Ростов ніяковіє, червоніє, відповідає, що Мар'я йому дуже подобається, що обставини їхньої зустрічі він відразу сприймав як знак долі. Проте Ростов нагадує, що він пов'язаний обіцянкою, що дав своїй кузині Соні, і не може просити Мар'ю стати його дружиною.

Князь Андрій пише лист сестрі з розпорядженням виїхати у Воронеж, де вона тепер і знаходиться, тітонька Ганна Ігнатіївна розповідає їй про свою розмову з Ростовим, про те, як молода людина почервоніла при нагадуванні імені княжни. Мар'я ніяковіє, її думки усе частіше і частіше звертаються до Миколи. Вона не знає, як їй тримати себе з ним, і боїться, що при зустрічі з Миколою не зможе справитися із хвилюванням. Незабаром приїжджає Ростов. Побачивши його, княжна Мар'я мимоволі перетворюється. Вперше в її голосі "завзвучали нові, жіночі, грудні звуки". У князівни з'являється грація. Мадемуазель Бур'єн у здивуванні дивиться на княжну Мар'ю, не розуміючи, що раптом із тією відбулося. "Сама митецька кокетка, вона сама Не могла б краще маневрувати при зустрічі з людиною, котрій треба було сподобатися".

"У перший раз уся та чиста духовна внутрішня робота, котрою вона жила дотепер, виступила назовні. Вся її внутрішня, незадоволена собою робота, її страждання, прагнення до добра, покірність, любов, самопожертва — усе це світилося тепер у цих променистих очах, у тонкій : посмішці, у кожній рисі її ніжного обличчя. Ростов побачив усе це так само ясно, начебто він знав її усе життя. Він почував, що істота, що була перед ним, було зовсім інша, краща, ніж усі ті, що він зустрічав дотепер, і краще, головне, чим він самий". Ростов забуває всі заготовлені заздалегідь для розмови Слова. Після розставання з княжною Мар'єю Ростов часто думав про неї, але інакше, ніж про всіх інших жінок, що зустрічалися йому раніше. "Про всіх панянок, як майже всяка чесна молода людина, він думав як про майбутню дружину, приміряв у своїй уяві до них всі умови подружнього життя — білий капот, дружина за самоваром, дітлахи... І ці уявлення майбутнього доставляли йому задоволення; але коли він думав про княжну Мар'ю, за яку його сватали, він ніколи не міг нічого уявити собі з майбутнього подружнього життя. Коли він і намагався, то усе

виходило недоладно і фальшиво. Йому тільки ставало моторошно".

Звістка про Бородинський бій бентежить усіх. Ростов поспішає з купівлею коней і поверненням у полк. Він ще раз зустрічається з Мар'єю, цього разу в церкві. Його уражає той одухотворений вираз, що з'являється на обличчі княжни під час молитви. Ростов шкодує, що поквапився дати обіцянку Соні і тепер невільний. Усе ще знаходячись у Воронежі, Микола одержує листи з дому — від матері і від Соні. Остання звільняє його від даного їй слова, пише, що справи Ростових знаходяться в глибокому спаді і лише одруження Миколи з Мар'єю Болконською виправить стан.

Сімейство Ростових знаходиться в Троїці, відкіля і були написані обидва листи. Графиня мала розмову із Сонею і переконала її пожертвувати собою заради добробуту сім'ї, якій вона багато чим зобов'язана. Соня коливається. "Колись у всіх діях самопожертви вона з радістю усвідомлювала, що вона, жертвуючи собою, цим самим піднімає собі ціну в очах своїх та інших і стає більш гідною Миколи... Але тепер жертва її повинна була складатися в тому, щоб відмовитися від того, що для неї складало всю нагороду жертви, весь сенс життя". Дівчина гірко розчарувалась у сім'ї, в якій живе, а її любов до Миколи перетворюється на пристрасть. Соня заздрить Наташі, що не випробувала нічого подібного, а проте її не раз кохали. Крім того, спостерігаючи, як Наташа доглядає за пораненим князем Андрієм, Соня потай сподівається, що після його видужання вони одружаться, і тоді Миколі не можна буде зв'язати свою долю із сестрою Болконського. Саме тому Соня і відправляє Миколі лист, у якому розриває їхні заручини.

П'єр утримується під вартою. З ним сидять ще сімнадцять чоловік нижчого суспільного стану, що також обвинувачуються в підпалюванні. Французи влаштовують щось схоже на суд, задають безліч зайвих і непотрібних, на думку Безухова, питань, на деякі з яких П'єр просто відмовляється відповідати. Він розуміє, що весь цей "суд" — нікому не потрібна процедура, що рушійна сила всього — влада, завдяки якій французи і судять його, і головна їх мета — обвинуватити його. Москва продовжує горіти, по місту стелиться дим. Через якийсь час полонених ведуть до генерала Даву, той указує на П'єра, ніби-то пізнає в ньому російського шпигуна. Безухов намагається виправдатися, називає своє ім'я, але Даву не слухає його. Приходить ад'ютант, Даву в поспіху віддає якісь розпорядження (як з'ясовується потім — наказ страчувати полонених). П'єра виводять на вулицю, разом з іншими підводять до стовпів, роздається барабанний дріб, французи радяться (по одному або по двох розстрілювати). Очевидно, що французи поспішають. На очах П'єра розстрілюють перших двох полонених, потім ще двох. Безухов помічає, що жах і страждання написані не тільки на обличчях полонених, але і на обличчях французів. Він не розуміє, навіщо вершиться "правосуддя", якщо страждають і "праві", і "винуваті". Французи скидають тіла в яму "із видом людей, що чинять злочин". П'єра не розстрілюють: страта припинена. Безухова відокремлюють від інших "злочинців" і поміщають у невеличку розорену і "запаскуджену" церкву. "С тієї хвилини, як П'єр побачив це страшне вбивство, зроблене людьми, що не хотіли цього робити, у душі його начебто раптом висмикнута була та пружина, на якій усе трималося і усе завалилося в купу безглузлого сміття. У ньому знищилася віра й у благоустрій світу, і в людську, і у свою душу, і в бога". П'єр знайомиться з людиною невисокого зросту на ім'я Платон Каратаєв, що вмовляє Безухова "не тужити": "Час терпіти, а сторіччя жити". Він пригощає П'єра картоплею. На питання Каратаєва

Безухов відповідає, що залишився в місті випадково, пішов подивитися на пожежу, а його заарештували як підпалювача і засудили. Каратаєв зауважує, що "де суд, там і неправда", самий рекомендується солдатом Апшеронського полку. Слухаючи розповідь Безухова про його сім'ю, Каратаєв співчуває, що в П'єра немає батьків ("Дружина для ради, теща для привіту, а немає миліше рідної матінки!"), а те, що П'єр бездітний, засмучує Платона ще більше. Каратаєв розповідає і свою історію, "як він поїхав у чужий гай за лісом і попався сторожу, як його сікли, судили і віддали в солдати". У солдати повинний був іти його брат, але в нього п'ятеро дітей, а в самого Платона залишилася тільки жінка-солдатка — була дочка, але її "ще до солдатчини бог прибрав". Каратаєв згадує, як їздив додому: рідні живуть добре, трудяться усі разом. Перед сном він читає якусь дивну молитву, у якій згадуються "Фрол і Лавра". На здивоване питання П'єра Платон відповідає, що це кінське свято і що "і худоби шкодувати треба". "П'єр довго не спав і з відкритими очима лежав у темноті на своєму місці, прислуховуючись до мірного хропіння Платона, що лежав біля нього, і почував, що колись зруйнований світ тепер із новою красою, на якихось нових і непорушних основах, рухався в його душі".

Разом із П'єром у церкві утримуються ще двадцять три чоловіки, три офіцери і два чиновники. "Всі вони потім як у тумані рекомендувалися

П'єру, але Платон Каратаєв залишився назавжди в душі П'єра найдужчим і дорогим спогадом і уособленням усього російського, доброго і круглого". "Вся фігура Платона в його підперезаній мотузкою французькій шинелі, у кашкеті і постелах, була кругла, голова була цілком кругла, спина, груди, плечі, навіть руки, які він носив, як би завжди збираючись обійняти щось, були круглі; приємна посмішка і великі карі ніжні очі були круглі". Скільки йому років, Каратаєв не знає, але, судячи з його розповідей про походи, у яких він брав участь, йому за п'ятдесят. Проте в Платона немає жодного сивого волосся і зуби усі цілі. Його обличчя, незважаючи на зморщечки, "мало вираження цнотливості і юності; голос у нього був приємний і співучий". "Він, певне, ніколи не думав про те, що він сказав і що він скаже; і від цього у швидкості і вірності його інтонацій була особливо невідпорна переконливість". "Фізичні сили його і проворність були такі перший час полону, що, здавалося, він не розумів, що таке втома і хвороба". Промова Платона буває народно-просторічними оборотами — прислів'ями, приказками. Платон постійно був чимось зайнятий — "він усе вмів робити, не дуже добре, але й не погано. Він пік, варив, шив, стругав, лагодив чоботи. Він завжди був зайнятий і тільки по ночах дозволяв собі розмови, що він любив, і пісні. Попавши в полон, він, певне, відкинув від себе все напущене на нього, далеке, солдатське і мимоволі повернувся до старого, селянського, народного складу... Головна принадність його розповідей складалася в тому, що в його промові події самі прості, іноді ті самі, що, не помічаючи їх, бачив П'єр, одержували характер урочистої благопристойності... Він любив свою шавку, любив товаришів, французів, любив П'єра, що був його сусідою; але П'єр почував, що Каратаєв, незважаючи на свою лагідність і ніжність до нього... ні на хвилину не засмутився б розлукою з ним". Каратаєв нічого не пам'ятає, крім своєї молитви. Якщо П'єр, уражений глибоким змістом якогось спостереження Платона, просить його повторити тільки що сказане, той не може цього зробити.

Узнавши, що князь Андрій знаходиться в Ростових, княжна Мар'я виїжджає до них у

Ярославль. Її любов до Миколи за минулий час стає "нероздільною частиною її самої". "Княжна Мар'я знала, що вона любила в перший і останній раз у житті, і почувала, що вона кохана, і була щаслива, спокійна в цьому відношенні". Ростови зустрічають її радо, князь Андрій відчуває себе як і раніше, але, як запевняють навколишні, життя його поза небезпекою. Мар'я знайомиться із Сонею. У перший момент у ній піднімається вороже почуття до цієї дівчини, але, переборовши себе, Мар'я тримається з нею привітно і дружелюбно. Дізнавшись, що за її братом доглядає Наташа, Мар'я ледь стримує сльози досади. Проте, побачивши Наташу і прочитавши на її обличчі страждання, каяття і любов, Мар'я "із сумною насолодою заплакала в неї на плечі". Наташа повідомляє князю Мар'ї, що рана князя Андрія тепер краще, але доктор побоюється зараження. Проте Наташа додає, що пару днів тому Андрій перемінився, і їй здається, ніби він умирає. Увійшовши до пораненого, Мар'я розуміє, наскільки справедливі спостереження Наташі, розуміє також, що "зм'якшення, розчулення ці були ознаками смерті". Князь Андрій, очевидно, теж це відчуває. Болконський дякує сестрі за те, що вона приїхала до нього, проте "розмова була холодна, незв'язна і переривалась щохвилини". Андрій говорить, що знає про почуття, що спалахнуло між Мар'єю і Миколою, додає, що був би радий їхньому шлюбу. До князя Андрія приводять сина, потім він намагається поговорити із сестрою про Євангеліє, але, не договоривши, замовкає, тому що "усі думки, котрим люди надають значення", і слова здаються йому блідими в порівнянні з тією істиною, що відкрилася йому. "Він відчував усвідомлення відчуженості від усього земного і радісну, і дивну легкість буття". Князь Андрій очікує приходу смерті без страху і тривоги, хоча раніш вона лякала його. Він відчуває, що любить Наташу, намагається зрозуміти, у чому зміст і сутність любові. "Любов? Що таке любов? —думав він.— Любов заважає смерті. Любов є життя. Усе, усе, що я розумію, я розумію тільки тому, що люблю. Усе є, усе існує тільки тому, що я люблю. Усе пов'язано однією нею. Любов є бог, і вмерти — значить мені, частці любові, повернутися до загального і вічного джерела". У останні часи життя князя Андрія княжна Мар'я доглядає за братом разом із Наташею. Болконського сповідають і причащають, домашні приходять проститися з ним. Коли він умирає, усі плачуть (Миколка, син Андрія,— "від страждальницького здивування", графиня і Соня — від жалості до Наташі і тому, що Андрія більше немає, старий граф — від того, що незабаром і йому належало піти за князем Андрієм). Наташа і Мар'я теж плачуть, але "не від свого особистого горя; вони плакали від побожного розчулення, що охопило їхні душі перед свідомістю простого й урочистого таїнства смерті, що свершилась перед ними".

Частина друга

Після Бородинського бою, входу французів у Москву і пожежі найважливішим епізодом війни 1812 р. історики визнають переміщення російської армії з Рязанської дороги на Калузьку і до Тарутинського табору. Історики шукають у цьому маневрі глибокий зміст, що, втім, лежить на поверхні: російська армія відійшла від прямого початкового напрямку тому, що їй необхідно було поповнити запаси продовольства. "Заслуга Кутузова була не в якомусь геніальному, як це називають, стратегічному маневрі, а в тому, що він один розумів значення події, що відбувалася". Наполеон, залишений у Москві, через якийсь час посилає в табір Кутузова парламентарів для переговорів про мир. Російський головнокомандуючий відповідає рішучою відмовою. Під час стояння в Тарутинському

таборі співвідношення сил між протиборчими арміями змінюється. Об'єктивний хід подій, зміни у свідомості російських солдат готують цю перевагу: "Звістки про легкі перемоги над французами мужиків і партизанів, і заздрість, збуджувана цим, і почуття помсти, що лежало в душі кожної людини доти, поки французи були в Москві, і — головне — неясна, але виникла в душі кожного солдата свідомість того, що співвідношення сили змінилося тепер і перевага є на нашому боці. Істотне співвідношення сил змінилося, і наступ став необхідним". У штабі коїться звична плутанина, переділ посад. Триває протистояння Кутузова і Бенігсена. Бенігсен подає записку про необхідність наступу. Козаки випадково виявляють, що лівий фланг французької армії не захищений, і Кутузов призначає наступ на п'яте жовтня. У цей день "рано ранком старезний Кутузов підвівся, помолився богу, одягся і з неприємною свідомістю того, що він повинний керувати боєм, якого він не схвалював, сів у коляску і виїхав..." Підїхавши до Тарутина, він із подивом виявляє, що війська нікуди не рухаються. "Кутузов побачив піхотні полки, рушниці у козлах, солдат за кашею і з дровами, у підштанниках". Головнокомандуючий викликає офіцерів, від котрих і дізнається, що наказу про наступ не надходило. Кутузов викликає своїх штабних ад'ютантів, з'ясовує, що це їхня провина, приходить у сказ, кричить на офіцерів, "погрожуючи руками і лаючись брутальними словами". Заспокоївшись, він, махнувши рукою, переносить наступ на другий день. Наступного дня козаки атакують лівий фланг французів і примушують їх тікати. "Коли б козаки переслідували французів, не звертаючи уваги на те, що було позаду і навколо них, вони взяли б і Мюрата, і усе, що тут було. Начальники і хотіли цього. Але не можна було зрушити з місця козаків, коли вони добралися до здобичі і полонених. Команди ніхто не слухав. Узято була відразу тисячу п'ятсот чоловік полонених, тридцять вісім гармат, стяги і, що важніше за все для козаків, коні, сідла, ковдри і різноманітні предмети". Французи тим часом приходять у себе і починають стріляти. "Весь бій складався тільки в тому, що зробили козаки Орлова-Денисова; інші війська лише дарма загубили декілька сотен людей. Внаслідок цього бою Кутузов одержав діамантовий знак, Бенігсен теж діаманти і сто тисяч рублів, інші, по чинах відповідно, одержали теж багато приємного, і після цього бою зроблені ще нові переміщення в штабі".

Наполеон намагається провести реформи в Москві. Він "дарує" місту конституцію, засновує муніципалітет. Наполеон закликає жителів повертатися у домівки, прийматися за роботу, відновляти торгівлю. "Але дивна справа, усі ці розпорядження, турботи і плани, що були зовсім не гірше інших, що даються в подібних же випадках, не торкалися сутності справи, а, як стрілки циферблата в годиннику, відділеного від механізму, вертілися довільно і безцільно, не захоплюючи коліс". Всі спроби Наполеона укласти перемир'я з Олександром залишаються безуспішними. Після страти мнимих підпалювачів міста згоряє інша, половина Москви, що також свідчить про безглуздість діяльності Наполеона у столиці. Він усіма силами намагається припинити здирство і відновити в армії дисципліну, але усі його зусилля йдуть прахом. "Військо... як розпущена череда, топчучи підлогами той корм, що міг би спасти його від голодної смерті, розпадалося і гинуло з кожним днем зайвого перебування в Москві". Отримавши звістку про Тарутинський бій, Наполеон вирішує "покарати" росіян. Французи біжать із Москви, забираючи із собою награване. Бонапарт більше не спроможний управляти своїми солдатами, кінець його армії вже

очевидний.

П'єр, як і раніше, знаходиться в полоні. "Убрання П'єра тепер складалося збрудної продертої сорочки, єдиного залишку його колишнього одягу, солдатських кальсонів, зав'язаних для тепла мотузочками на щиколотках за порадою Каратаєва, з кафтану і мужицької шапки". Французький капрал часто розмовляє з П'єром, навіть пропонує йому свою трубку. Одного разу французи привозять полотно і шевський матеріал, роздають усе полоненим, щоб ті шили сорочки і чоботи. Каратаєв шиє французу сорочку і, задоволений своєю роботою, віддає її новому хазяїну. Той потребує залишки полотна, Платон із смутним видом повертає обрізки і відходить убік, але француз, засоромившись, зупиняє його і віддає йому полотно назад. Каратаєв зауважує: "Говорять, нехристи, а теж душу мають". П'єр знаходиться в полоні вже чотири тижні і, хоча французи пропонують йому перейти до полонених офіцерів, відмовляється. Завдяки своєму міцному здоров'ю П'єр виносить і голод, і холод. "І саме в цей час він одержав той спокій і задоволення собою, до яких він марно прагнув колись. Він довго у своєму житті шукав із різних сторін цього заспокоєння, згоди із самим собою, того, що так уразило його в солдатах у Бородинському бої,— він шукав цього у філантропії, у масонстві, у світському житті, у виці, у героїському подвигу і самопожертві, у романтичній любові до Наташі; він шукав цього шляхом думки, і всі ці шукання і спроби обманули його. І він, сам не думаючи про те, одержав це заспокоєння і згоду із самим собою тільки через жах смерті, через позбавлення і через те, що він зрозумів у Каратаєві". Його старі турботи здаються йому незначними, його озлоблення на дружину — кумедним. П'єр відчуває незнайомі йому раніше почуття радості і міцності життя. Почуття це не залишає його увесь час, поки він знаходиться в полоні, і в міру того, як ускладнюється положення П'єра, воно росте і міцніє. Французи збираються відступати, один із полонених занедужує. П'єр запитує капрала, як зарадити хворому, і бачить, що в капралі відбулася зміна. "У ньому відчувалася таємнича байдужа сила, що змушувала людей проти своєї волі вмершляти собі подібних". Полонених під конвоєм женуть уперед. Французи зупиняються на привал. "Зупинившись, усі начебто зрозуміли, що невідомо ще, куди йдуть, і що на цьому прямуюванні багато буде важкого і тяжкого... З полоненими на цьому привалі конвойні поводитися ще гірше, ніж коли виступали... Від офіцерів до останнього солдата було помітно в кожному начебто особисте озлоблення проти кожного з полонених, яке замінило зненацька колись дружелюбне відношення". Озлоблення ще більш посилюється, коли з'ясовується, що один з полонених утік. П'єр помічає в людях ті ж жорстокість і озлоблення, що вже бачив під час страти. Йому стає страшно, але він відчуває, "як у міру зусиль, що робила фатальна сила, щоб роздавити його, у душі його виростала і міцніла незалежна від неї сила життя". Усе ж П'єр не перестає дивуватися невідповідності того, що коїться в його душі, і реальності, що його оточує: "У полоні тримають мене... Мене — мою безсмертну душу,— він дивиться навколо, бачить ліси і поля, небо.— І все це моє, і все це в мені, і все це я... І все це вони впіймали і посадили в балаган, загороджений дошками..."

У перших числах жовтня до Кутузова ще раз приїжджає парламентар із листом від Наполеона і пропозицією мира, але Кутузов відповідає категоричною відмовою.

Кутузов розуміє, що, діючи наступально, російська армія може тільки програти: "Терпіння і час — от мої воїни-богатирі". Він знав, що "не треба зривати яблуко, поки воно зелене."

Воно саме впаде, коли дозріє. А зірвеш зелене, зіпсуєш яблуко і дерево і сам оскому наб'єш". Ще через якийсь час до Кутузова приїжджає вісник із новиною, що Наполеон пішов із Москви. Кутузов дякує богу за те, що він "почув молитви нашої", і плаче.

"З часу звістки про вихід французів із Москви і до кінця кампанії вся діяльність Кутузова полягає тільки в тому, щоб владою, хитрістю, проханнями утримувати свої війська від марних наступів, маневрів і сутичок із ворогом, що гине". Наполеонівська армія внутрішньо розкладена: "люди цієї колишньої армії бігли зі своїми ватажками самі не знаючи куди, бажаючи (Наполеон і кожний солдат) тільки одного: виплутатися особисто якомога швидше з того безвихідного положення, що, хоча і не ясно, вони усвідомлювали". Поступово танучи, французьке військо продовжує свій згубний шлях до Смоленська.

Частина третя

"Період кампанії 12-го року від Бородинського бою до вигнання французів довів, що виграний бій не тільки не є причина завоювання, але навіть і не постійна ознака завоювання; довів, що сила, яка вирішує долю народів, лежить не в завойовниках, навіть не в арміях і боях, а в чомусь іншому". З часу залишення Смоленська починається партизанська війна, весь хід кампанії не підходить ні під які "старі канони війн". Наполеон почував це, і "із самого того часу, коли він у правильній позі фехтування зупинився в Москві і замість шпаги супротивника побачив піднятий над собою дрюк, він не переставав скаржитися Кутузову й імператору Олександрові на те, що війна велася навпаки всім правилам (начебто існують якісь правила для того, щоб убивати людей). Незважаючи на скарги французів про невиконання правил, незважаючи на те, що вищим по положенню російським людям здавалося чомусь соромітним битися дрюком, а хотілося по всіх правилах підвестися в позицію і т. д., — дрюк народної війни піднявся з усією своєю грізною і величною силою і, не питаючи нічиїх смаків і правил, із дурною простотою, але з доцільністю, не розбираючи нічого, підіймався, опускався і чавив французів доти, поки не згинула вся навала. І благо тому народу, що не як французи в 1813 році, відсалютував по всіх правилах мистецтва і, перевернувши шпагу ефесом, граціозно і поштиво передає її великодушному переможцю, а благо тому народу, що у хвилину іспиту, не питаючи про те, як по правилах чинили інші в подібних випадках, із простотою і легкістю піднімає перший гідний у справу дрюк і чавить ним доти, поки в душі його почуття образи і помсти не заміниться презирством і жалістю".

24 серпня був заснований перший партизанський загін Давидова, а слідом за ним стали засновуватися інші. Денисов також керує одним із партизанських загонів. У його загоні знаходиться Долохов. Партизани Денисова вистежують французький транспорт із великим вантажем кавалерійських речей і російських полонених і вибирають найбільш зручний момент для нападу. Щоб підготуватися ще краще, Денисов посилає одного зі своїх партизанів, Тихона Щербатого, "за язиком". Погода дощова, осіння. Поки Денисов чекає повернення, у загін приїжджає офіцер із пакетом від генерала. Денисов із подивом впізнає в офіцері Петю Ростова. Петя намагається триматися "по-дорослому", усю дорогу готує себе до того, як буде, не натякаючи на старе знайомство, тримати себе з Денисовим. Але побачивши ту радість, що виказує Денисов, Петя забуває офіційність і просить Денисова залишити його в загоні на день, хоча при цьому і червоніє (причиною цього було те, що генерал, що боявся за його життя, відправляючи Петю з пакетом, суворо наказав йому

відразу повертатися і не вплутуватися ні в які "справи"). Петя залишається. У цей час повертається Тихін Щербатий — послані на розвідку партизани бачать, як він утікає від французів, що палять по ньому з усіх стовбурів. З'ясовується, що Тихін захопив "язика" ще вчора, але, тому що той виявився "несправний і дуже лаявся", Тихін не довів його живим до табору. Тоді спробував добути ще одного "язика", але його помітили. Тихін Щербатий був одним із самих потрібних людей. Підібрали Щербатого в невеличкому селі. Староста цього села зустрів спочатку Денисова непривітно, але коли той говорить, що його мета — бити французів, і запитує, чи не заходили французи в їхні краї, староста відповідає, що "мародери бували", але що в їхньому селі один тільки Тишка Щербатий займався цим. За розпорядженням Денисова Щербатого приводять, той пояснює, що французам поганого не робили, що тільки побили зо два десятка тих, хто приходив у село грабувати. Спочатку Тихін виконує у загоні всю чорну роботу: розпалює вогнища, добуває воду і т. п., але потім виявляє "дуже велике бажання і спроможність до партизанської війни". "Він по ночах ішов на пошук здобичі і всякий раз приносив із собою одягу і зброю французьку, а коли йому наказували, то приводив і полонених". Денисов звільняє Тихона від робіт, починає брати його із собою в роз'їзди, а потім зараховує в козаки. Тихін не любить їздити на коні, завжди ходить пішки, але не відстає від кавалерії. Зі зброї він має тільки мушкет, що "він носив більше для сміху", піку і сокиру, котрими "він володів, як вовк володіє зубами". "Коли треба було зробити що-не-будь особливо важке і брудне — підняти плечем із брудного візка, за хвіст витягти з болота коня, обдерти його, залізти в саму середину французів, пройти в день п'ятдесят верст,— усі вказували, підсміюючись, на Ти-хона... Ніхто більше за нього не відкрив випадків нападу ворога, ніхто більше не взяв і не побив французів; і внаслідок цього він був блазень усіх козаків, гусарів і самий охоче піддавався цьому чину". Якось, намагаючись узяти язика, Тихін одержує поранення "у м'якуш спини". Від рани він лікується винятково горілкою "внутрішньо і зовнішньо", при цьому над ним потішається весь загін.

Цього разу Тихін виправдовується перед Денисовим за те, що не доставив язика живим, намагається звернути усе в жарт. Проте, "коли пройшов сміх, що опанував їм при словах і посмішці Тихона, і Петя зрозумів на мить, що Тихін цей убив людину, йому зробилося ніяково". Петя залишається в загоні, він вечеряє за одним столом з офіцерами, їсть баранину і "знаходиться в захопленому дитячому стані ніжної любові до всіх людей і внаслідок того впевненості в такій же любові до себе інших людей". Він довго вагається, але потім усе ж запитує Денисова, чи не можна покликати хлопчика-француза, що партизани якийсь час тому взяли в полон. Денисов дозволяє, і Петя відправляється за французьким барабанщиком (Вінсентом). Козаки вже переробили його ім'я на "Весняний", а мужики і солдати звать його просто Весеня. Один із гусар запевняє Петю, що вони нагодували французів — "страшне, який голодний був". Його навіть вдягають у російський каптан. Петя запрошує юного французів в будинок і, дивлячись на нього, намагається в кишені гроші, перебуваючи в сумніві, чи не соромно буде дати їх барабанщику. Незабаром приїжджає Долохов, Петя дивиться на нього із замилюванням: про Долохова ходять фантастичні розповіді. Він надзвичайно хоробрий і жорсткий до французів. Долохов запрошує "панів офіцерів" прокотитися разом із ним у табір французів. У нього із собою є два французьких мундири. За словами Долохова, він хоче підготуватися краще до наступу,

тому що "любить акуратно справу робити". Петя відразу визивається їхати з Долоховим і, незважаючи на всі умовляння Денисова й інших офіцерів, наполягає на своєму. Долохов бачить Вінсента і виказує здивування з приводу того, навіщо Денисов бере полонених: адже їх потрібно годувати. Денисов відповідає, що він відсилає полонених у штаб армії. Долохов резонно заперечує: "Ти пошлеш їх сто чоловік, а прийдуть тридцять. Помруть із голоду або поб'ють. Так чи не дорівнює це тому, що їх не брати?" Денисов погоджується, але додає: "Я на свою душу взяти не хочу... Ти говориш — помруть... Тільки б не від мене". Долохов сміється: "А якщо спіймають — мене і тебе, із твоїм лицарством, усе рівно на осики". Петя розмовляє з Долоховим, намагаючись довести, що він уже дорослий і з його думкою варто рахуватися. Одягнувшись у французькі мундири, Долохов із Петьою відправляються в табір супротивника. Вони під'їжджають до одного з вогнищ, розмовляють із солдатами французькою. Долохов поводить зухвало і безстрашно, починає щиро випитувати солдат про їхню кількість, про місцезнаходження офіцерів тощо. Петя зі страхітливостю щохвилини чекає викриття, але до цього не доходить. Обидва повертаються у свій табір цілими і непошкодженими. Петя захоплено реагує на "подвиг" Долохова, навіть цілується з ним. Денисов зустрічає Петю з невдоволенням, тому що сам не спав, очікуючи його повернення. Петя щосили наслідує "дорослим" гусарам і, зокрема, Долохову. Ростов йде до одного з козаків і просить нагострити йому шаблю, оскільки наступного дня вона йому знадобиться в справі. "Я звикнув усе робити акуратно", — добавляє Петя, наслідуючи Долохова. Усе, що Петя бачить навколо себе, здається йому прекрасним сном. Він відразу "потрапив у доросле життя, і йому усе здавалося, можливим". На ранок він просить Денисова доручити йому що-небудь. У відповідь той наказує Петі слухатися його і нікуди не лізти. Лунає сигнал до атаки, і в ту ж мить Петя, забувши про наказ Денисова, пускає свого коня щодуху. На повному скаку він влітає в село, куди вони їздили з Долоховим напередодні вночі. Петі дуже хочеться відзначитися, але йому це ніяк не вдається. За огорожою французи із засідки стріляють по козаках, що юрбляться біля воріт. Петя бачить Долохова. Той кричить йому, що треба почекати піхоту. Замість цього Петя кричить "Ура!" і кидається вперед. Козаки і Долохов слідом за ним вбігають у ворота будинку. Французи біжать, але кінь Петі уповільнює свій біг, і він падає на землю. Голову йому пробиває кулею, і він майже миттєво вмирає. Долохов холодно реагує на загибель хлопчика, із котрим уночі ходив у розвідку, висловивши своє ставлення у двох фразах: "Наповал? Брати із собою не будемо". Денисов з жахом пригадує, як Петя ділився з гусарами ізюмом, присланим з дому, і плаче. Серед полонених, котрих звільнив загин Денисова, знаходиться і П'єр Безухов.

П'єр провів у полоні досить багато часу. З 330 чоловік, що вийшли із Москви, в живих залишилося менше 100. Полонені французам не потрібні, у них усе більше і більше помітна жорстокість: вони змушені охороняти і годувати людей, від яких їм немає ніякої користі. Тих, хто не може далі йти, французи пристрілюють. "У полоні П'єр дізнався не розумом, а всією істотою своєю, життям, що людина створена для щастя, що щастя в ньому самому, у задоволенні природних людських потреб, і що усе нещастя відбувається не від хиби, а від надлишку; але тепер, у ці останні три тижні походу, він дізнався про ще нову втішливу істину — він дізнався, що на світі немає нічого страшного". П'єр розуміє, що є межа страждання, а також те, що страждання пана, що спить на нерівному матраці, і

людини, що заснула на голій землі, нічим не відрізняються. Ноги П'єра збиті і покриті болячками, навколо весь час пристрілюють поранених. Занедужує Каратаєв і слабшає з кожним днем. Але "чим сутужніше ставало його положення, чим страшніша була майбутність, тим більш незалежно від того положення, у якому він знаходився, приходили йому радісні, заспокійливі думки, спогади й уявлення". На одному із привалів Каратаєв розповідає історію про купця, якого за обвинуваченням в убивстві посадили в острог. Убивства купець не чинив, а страждав безвинно. Він покірно переносив всі іспити, що випали йому, а якось зустрівся з одним каторжним і розповів йому свою долю. Каторжник той, почувши від старого подробиці справи, признається, що це він убив людину, за яку купця посадили в острог; падає йому в ноги, просить простити. Старий відповідає, що "усі ми богу грішні, я за свої гріхи страждаю". Проте злочинець об'являється начальству, зізнається, що "шість душ згубив". Поки переглядають справу, проходить час, і коли від царя виходить указ випустити купця і нагородити, виявляється, що він вже помер — "його бог простив". "Не сама розповідь ця, але таємничий зміст її, та захоплена радість, що сіяла в обличчі Каратаєва під час розповіді, таємниче значення цієї радості, саме це непевно і радісно наповняло тепер душу П'єра". Після одного із привалів Каратаєв не може йти далі. П'єр не оглядається, і незабаром позаду лунає постріл. "Життя є усе. Життя є бог. Усе переміщується і рухається, і цей рух є бог. І поки є життя, є насолода самосвідомості божества. Любити життя, любити бога. Сутужніше і найпрекрасніше усього любити це життя у своїх стражданнях, у безвинності страждань", — думає П'єр, опинившись на черговому привалі. Тога ранку загін Денисова розбиває французів і звільняє полонених. Козаки "оточили полонених і квапливо пропонували хто одягу, хто чоботи, хто хліба". "П'єр ридав, сидючи серед них, і не міг вимовити ні слова; він обійняв першого солдата, що підійшов до нього, і, плачучи, цілував його". Долохов тим часом рахує полонених французів, погляд його "спалахує жорстоким блиском". У саду виривають могилу для Петі Ростова і ховають його.

З 28 жовтня починаються морози, і втеча французів із Росії набуває ще більш трагічного характеру. Начальники кидають своїх солдат, намагаються рятувати своє життя. Хоча російські війська й оточили французьку армію, вони не знищували її і не захоплювали в полон Наполеона, його генералів тощо. Не в цьому складалася мета війни 1812 року. Мета була не в захопленні воєначальників і знищенні армії, що і так здебільшого загинула від холоду і голоду, а в тому, щоб прогнати навалу з російської землі.

Частина четверта

Наташа Ростова і княжна Мар'я після смерті князя Андрія зійшлися зовсім коротко, їх об'єднала загальна біда. Вони мало говорили одна з одною, взагалі не будували планів на майбутнє. Княжна Мар'я, як і раніше, виховує племінника, вона одержує листа від родичів і незабаром збирається їхати до Москви. Вона кличе Наташу із собою, батьки також умовляють Наташу їхати, але та відмовляється, бажаючи залишитися там, де провела останні дні з коханою людиною. Вона постійно думає про Андрія, згадує слова, які вони говорили один одному. Незабаром Ростови одержують звістку про загибель Петі. На всіх це справляє страшне враження. Графиня декілька днів знаходиться на грані божевілля. Наташа, отямившись від особистого горя, доглядає за нею. Княжна Мар'я відкладає від'їзд, допомагає Наташі доглядати за графинею. Проте через місяць після звістки про

смерть Петі, що застало графиню "свіжою, бадьорою п'ятдесятилітньою жінкою", вона виходить із своєї кімнати "напівмертва" і стара, не здатна брати участі у житті. "Але та ж рана, що наполовину убила графиню, ця нова рана викликала Наташу до життя". Наташа думала, що життя її кінчене, але раптово любов до матері показала їй, що "сутність її життя — любов — ще жива в ній. Прокинулася любов, і прокинулося життя". Нове горе ще більше зближує Наташу і княжну Мар'ю. Мар'я розповідає їй про своє життя — про своє дитинство, про батька, про свої мрії. "Наташа, яка колись із спокійним нерозумінням відверталася від цього життя відданості, покірності, від поезії християнської самовідданості, тепер, почувавши себе пов'язаною любов'ю з княжною Мар'єю, покохала і минуле княжни Мар'ї і зрозуміла незрозумілий їй колись бік життя". Наташа дуже виснажилася за цей час, і, коли княжна Мар'я їде в Москву, граф наполягає на тому, щоб дочка теж поїхала з нею — порадитися з лікарями.

Багато істориків, навіть сучасники, обвинувачували Кутузова за його помилки і його поразку під Красним і під Березиною. "Така доля не великих людей... яких не визнає російський розум, а доля тих рідкісних, завжди самотніх людей, що, осягаючи волю провидіння, підкоряють їй свою особисту волю. Ненависть і презирство юрби карають цих людей за прозріння вищих законів". Кутузов був противником того, щоб йти далі за межу. Він вважав, що подальша війна шкідлива і марна, що за десять французів він не віддасть і одного російського солдата. Саме цим він і викликав на себе немилість Олександра і більшості придворних. "Проста, скромна, і тому істинно велична фігура ця не могла укластися в ту брехливу форму європейського героя, що уявно управляє людьми, що придумала історія. Для лакея не може бути великої людини, тому що в лакея своє поняття про велич". Кутузов робить об'їзд військ, оглядає полонених, захоплені стяги. Він говорить, як проста стара людина розмовляла б із своїми товаришами. "Спровадимо гостей, відпочинемо тоді. За службу вашу вас цар не забуде. Вам важко, і усе ж ви вдома; а вони — бачите, до чого вони дійшли, — сказав він, указуючи на полонених. — Гірше злидених останніх. Поки вони були сильні, ми їх не шкодували, а тепер і пошкодувати можна. Теж і вони люди..." Після цього він додає пару міцних виразів, чим викликає схвальний регіт війська.

Солдати російської армії розташувалися у лісі. Вони займаються своїми справами, шуткують. З боку лісу з'являються дві обірвані фігури. Один із них — Рамбаль, який ледь тримається на ногах. Росіяни підбирають їх, влаштовують обігрітися біля вогнища, годують. Коли захмелілий француз, обійнявши однією рукою за шию російського солдата, заспіває французьку пісню, російський солдат намагається підспівувати по-французькому. Олександр робить почесні Кутузову, нагороджує його Георгієм першого ступеню. Проте усі прекрасно розуміють, що ця процедура означає лише дотримання пристойностей, що насправді "старий винен і нікуди не годиться". Кутузов не розуміє, навіщо потрібно йти в Європу, вказує на те, що набрати нові війська буде дуже складно, говорить про важкий стан населення. "Представнику російського народу, після того, як ворог був знищений, Росія звільнена і поставлена на вищий щабель своєї слави, російській людині, як росіянину, робити більше було нічого. Представнику народної війни нічого не залишалося, крім смерті".

П'єр, звільнившись із полону, приїжджає в Орел, збирається було в Київ, але занедужує і

лежить два місяці в гарячці. Він дізнається про смерть князя Андрія, про смерть своєї дружини. П'єр ніяк не може оправитися від того, що йому прийшлося пережити в полоні, але поступово "радісне почуття свободи — тієї повної, невід'ємної, властивої людині свободи, усвідомлення якої він вперше відчував на першому привалі при виході з Москви", наповняє його душу в період видужання. Мета життя, що він так болісно шукав весь час, тепер несуттєва для нього, і це дає йому відчуття повної свободи. Він знаходить щось більш важливе — віру, "не віру в які-небудь правила, або слова, або думки, але віру в живого, що завжди відчувається, бога".

П'єр практично не змінився у зовнішніх проявах характеру. Він як і раніше добрий, безпосередній. Різниця між колишнім П'єром і теперішнім полягає лише в тому, що "тепер посмішка радості життя постійно грала біля його рота; і в очах його світилася участь до людей — питання: чи задоволені вони так само, як і він. І людям було приємно в його присутності". Навіть коли старша княжна, дочка Кирила Володимировича Безухова, що ніколи не любила П'єра, спеціально приїжджає в Орел доглядати за ним, щоб продемонструвати свою чесноту, вона знаходить, що П'єр сильно змінився і навіть починає "виявляти потаємні добрі сторони свого характеру". Доктор, що лікує П'єра, годинами засиджується в нього, розповідає історії зі своєї практики, ділиться спостереженнями над вдачами хворих. В Орлі живуть декілька полонених французьких офіцерів, серед них один італієць, що часто відвідує Безухова, і через якийсь час здається, що він щасливий лише тоді, коли може прийти до П'єра і розповісти йому про своє минуле, про своє життя, про свою любов і "вливати йому своє обурення на французів, і особливо на Наполеона". В Орел приїжджає старий знайомий П'єра масон граф Вилларський (один із тих, хто вводив його в ложу в, 1807 році). Він дуже радий П'єру, але, "до подиву свого... незабаром зауважив, що П'єр дуже відставав від дійсного життя і впав, як він сам із собою визначав П'єра, в апатію й егоїзм". П'єр дивиться на Вилларського— "слухаючи його тепер, . дивно і неймовірно було думати, що він сам нещодавно був такий же". Але П'єр, "не намагаючись змінити його погляд, не судячи його, із своєю . тепер постійно тихою, радісною посмішкою, милувався цим, дивним, настільки знайомим йому явищем". У П'єра з'являється одна дуже важлива риса — це "визнання можливості для кожної людини думати, почувати і дивитися на речі по-своєму; визнання неможливості словами переконати людину". До власного подиву, П'єр відчуває, що в нього з'явився "внутрішній, суддя", що підказує йому, що потрібно і що не потрібно робити в кожній конкретній ситуації. Це стосується і грошових питань, керування господарством тощо. До П'єра приїжджає управляючий, доповідає про збитки, зауважує, що якщо П'єр це буде відбудовувати московських будинків, що згоріли під час пожежі, і відмовиться від сплати боргів Елен, його ніхто за це не засудить, а прибутки його від цього не тільки не зменшаться, але навіть збільшаться. Проте через якийсь час. П'єр одержує листи про борги дружини і розуміє, що план управляючого був хибний, він розуміє, що з боргами дружини "треба розібратися" і, крім того, потрібно будуватися в Москві. Прибутки зменшаться від цього на три чверті, але П'єр розуміє необхідність цих кроків.

До Москви тим часом повертаються її мешканці, починається будівництво. П'єр також приїжджає в Москву, зустрічається зі своїми старими друзями. Усі раді йому і бажають його бачити. На третій день свого приїзду П'єр дізнається від Друбецьких, що княжна Мар'я

знаходиться в Москві. П'єр їде до неї, дорогою думаючи про князя Андрія, про свою дружбу з ним, про ті зустрічі, що у них були, і особливо про останню, у Бородіні. П'єр із гіркотою думає, невже князь Андрій помер у тому "злісному настрої, у якому був тоді? Невже не відкрилося йому перед смертю пояснення життя?" П'єр бачить у товаристві княжни Мар'ї якусь даму в чорному і думає, що це одна з її компаньйонок. П'єр розмовляє з княжною, та згадує, що князь Андрій перед смертю часто говорив про П'єра. П'єр ще раз дивиться на компаньйонку княжни, і та запитує, чи впізнає її П'єр. Тільки тепер П'єр розуміє, що перед ним Наташа. Він зніяковілий, але дуже радий. Княжна Мар'я розповідає П'єру про останні дні брата, і П'єр дізнається, що Андрій заспокоївся і пом'якшав. Він дізнається і про те, як Наташа ходила за ним усі ці дні, і "жаліє її за ті страждання, що вона відчувала тепер, розповідаючи". Коли Наташа їде, княжна Мар'я говорить, що це перший раз після смерті Андрія, коли вона говорила про нього. За обідом Наташа цікавиться, чи правда те, що П'єр бачив Наполеона. П'єр відповідає, що цього ніколи не було. Тоді Наташа запитує, чи вірно, що П'єр залишився в Москві, щоб убити Бонапарта. П'єр, ніяковіючи, признається, що це так. Він розповідає про те, що йому довелося пережити, обходячи ті моменти, де він міг би виглядати героєм (пошуки дівчинки біля будинку, що горить, бійка з французами через вірменську сім'ю тощо). Під час цієї розповіді княжна Мар'я стежить за Наташею і П'єром і "непевно починає відчувати можливість щастя між ними". Наприкінці своєї розповіді П'єр говорить, що, якби йому запропонували вибирати — залишитися тим, чим він був до полону або ще разом пережити те, що він пережив, він вибрав би друге. У цей день П'єр довго не міг заснути, він думав про Наташу, про Андрія, про їхню любов і "то ревнував її до минулого, то дорікав, то прощав себе за це". П'єр починає часто бувати в княжни Мар'ї і Наташі, відкладає свій від'їзд Петербург. П'єр запитує в княжни Мар'ї, як йому сказати про свою любов, княжна Мар'я розуміє його нерішучість і просить дозволити їй злагодити цю справу, бо вона впевнена, Наташа кохає П'єра. Наступного дня П'єр їде в Петербург, і Наташа під час прощання говорить, що буде дуже чекати на нього. Після від'їзду П'єра Наташа входить до княжни і прямо з порога запитує: "Він сказав? Так?" Незважаючи на всю зворушливість сцени, княжна трохи ображена. Їй здається, що Наташа мало кохала князя Андрія, якщо так скоро може думати про інше кохання. Наташа наче прокинулася від першого, після його повернення у Москву, побачення з П'єром. "Незвичайна для неї самої — сила життя, сподівання на щастя впливли на поверхню і вимагали задовольнити їх. З першого вечора Наташа наче забула все те, що було з нею... Сила життя, що прокинулася у Наташі, була, очевидно, така нестримна, така несподівана для неї самої, що княжна Мар'я відчувала, що навіть у душі своїй вона не мала права докоряти їй". Мар'я повідомляє, що П'єр любить Наташу, та говорить, що вона теж любить П'єра, тільки не розуміє, для чого він поїхав у Петербург.

ЕПІЛОГ

Частина перша

З війни 12-го року минуло 7 років. Наташа в 1813 році вийшла за Безухова, "це була остання радісна подія у старій сім'ї Ростових": у той же рік граф Ілля Андрійович Ростов помер, і, "як це завжди буває, із смертю його розпалася стара сім'я". Всі події останнього часу — і пожежа Москви, і втеча з неї, смерть князя Андрія, відчай Наташі, смерть Петі підточили його здоров'я. Графиня доглядала за чоловіком, але старий граф розумів, що

йому вже не підвестися. Коли Микола одержав звістку про смерть батька, він знаходився разом із російськими військами в Парижі. Він подав у відставку і, не чекаючи її, узяв відпустку і приїхав у Москву. Боргів виявилось вдвічі більше, ніж маєтності. Миколі радять відмовитися від спадщини, але він вбачає у цьому докір покійному батькові і не погоджується. Кредитори подають до стягнення, причому ті люди, що при житті графа особливо користувалися його милостями, "явилися тепер самими вимогливими кредиторами". Врешті-решт маєток із молотка продають за півціни, але половина боргів залишається несплаченою. Микола бере в борг 30 тисяч у Безухова і розплачується з боргами, що "вважає дійсними". Щоб за борги, що залишилися, не бути посадженим у боргову яму, чим йому загрожують кредитори, він знову починає служити. Графиня не могла зрозуміти всього, що сталося. Вона тільки, "як за останню приманку у житті", тримається за сина. Разом із матір'ю і Сонею Ростов оселяється в маленькій квартирці в Москві. Наташа і П'єр у цей час живуть у Петербурзі, не маючи дійсного поняття про положення Миколи: той це старанно приховував. Стара графиня, що звикла жити в розкоші, не розуміючи, як це тепер важко для сипа, потребує то екіпаж, то дорогої страви, то вина і т. д. Соня доглядає за старою графинею, Микола вважає себе в неоплатному боргу перед нею, захоплюється її терпінням і відданістю. Але чим більше він захоплювався її чеснотами, чим більше був їй вдячний, тим менше він її кохав. "Він в душі своїй наче докоряв їй, що вона надто досконала, і за те, що не було у чому докоряти їй". На початку зими в Москву приїжджає княжна Мар'я і дізнається про положення Ростових і, як говорили в місті, про те, "що син жертвує собою для матері". Це тільки підтверджує її думки про чесноти Миколи Ростова, розпалює з новою силою її кохання. Саме через це почуття княжна не відразу зважується приїхати до Ростових. Коли ж вона приїздить, Микола зустрічає її сухо, тому що його самолюбство уражене дійсним положенням справ. Мати умовляє Миколу зробити візиту відповідь. Врешті-решт Микола погоджується і йде в будинок Болконських. Але розмова точиться натягнута, княжна Мар'я бачить, що Микола лише додержується пристойності. Проте під кінець розмови, помітивши страждання на обличчі княжни Мар'ї, Микола відчуває до неї жалість. Мар'я запитує, чому він позбавляє її тієї дружби, яка була між ними, адже вона так мало бачила щастя у житті. Після цих слів княжна заплакала і швидко пішла з кімнати. Микола просить її зупинитися. "Вона озирнулася. Кілька секунд вони мовчки дивилися в очі один одному, і далеке, неможливе раптом стало близьким, можливим і неминучим". Восени 1814 р. Микола одружується з княжною Мар'єю і разом із дружиною, матір'ю і Сонею переїжджає в Лисі Гори. До 1820 року Микола так улаштовує свої фінансові справи, що йому навіть вдається прикупити невеличкий маєток поруч із Лисими Горами. Він веде переговори і про викуп батьківського Отрадного. Микола поступово починає розумітися на господарстві, безпомилково призначає бурмистрів і старостів, до будь-яких нововведень ставиться дуже обережно. Він часто-густо кляв "наш народ", але "усіма силами своєї душі любив наш російський народ і його побут, тому тільки зрозумів і засвоїв той шлях господарювання, який дає гарні наслідки". Микола багато працює, маєтність його швидко збільшується, мужики з інших маєтків приходять просити, щоб він купив їх, і навіть після його смерті в народі довго зберігається набожна пам'ять про його керування: "Хазяїн був... наперед мужицьке, а потім своє. Але і потурання не давав! Одне слово — хазяїн".

У грудні 1820 р. до Миколи приїжджають П'єр із Наташею, які часто і довго гостюють у Ростових. Княжна Мар'я чекає дитину. У Наташі на цей час вже три дочки й один син. Тепер у пій важко впізнати колишню Наташу Ростову: вона гарна, заклопотана дітьми жінка. "Риси її обличчя мали тепер вираз спокійної м'якості і ясності. Тепер часто видно було одне її обличчя і тіло, а душі зовсім не було видно. Видна була одна сильна, гарна і плідна самка. Дуже рідко запалювався тепер у ній старий вогонь". У товаристві вона буває рідко, ті ж, хто бачить її на людях, залишаються нею незадоволені: "вона не була ні мила, ні люб'язна". Усі, хто знав Наташу до заміжжя, дивуються зміні, яка відбулася у ній. "Одна стара графиня, яка материнським чуттям зрозуміла, що всі пориви Наташі мали початком тільки потребу мати сім'ю, мати чоловіка", дивується, чому інші цього не розуміють. Наташа "почувала, що зв'язок її з чоловіком тримається не тими поетичними почуттями, що залучили його до неї, а тримається чимось іншим, невизначеним, але твердим, як зв'язок її власної душі з тілом". Наташа дорожить тільки товариством тих людей, до яких вона "розпатлана, у халаті могла вийти великими кроками з дитячої з радісним обличчям і показати пелюшку з жовтою замість зеленої плямою, і вислухати розмови про те, що дитині набагато краще... Наташа до такого ступеня опустилася, що її вбрання, її зачіски, її недоречно сказане слово, її ревності — вона ревнувала до Соні, і до гувернантки, і до усякої гарної і некрасивої жінки — були звичайним предметом жартів усіх її близьких". П'єр дивується всьому цьому, але підкоряється. "Наташа у себе в домі ставила себе на ногу раби чоловіка; і весь будинок ходив навшпиньках, коли П'єр читав або писав у своєму кабінеті". Після семи років шлюбу П'єр цілком щасливий.

Ростови умовляють Наташу з П'єром пробути в них до весни. У них же гостює Денисов, тепер відставний генерал. Він неприємно вражений змінами, які відбулися у Наташі, пригадує, дивуючись, що колись був закоханий у неї. Приїжджає П'єр, що відлучався на деякий час, Наташа, як звичайно, влаштовує йому сцену за довгу відсутність, але швидко заспокоюється. З його поверненням Наташа знову стає схожа на ту жваву і щасливу Наташу, яку знав колись Денисов. П'єр розповідає про останні політичні новини, говорить, що государ ні в які справи не вникає, що усе готово до перевороту, що необхідно протистояти загальній катастрофі. П'єр запевняє, що неодмінно треба щось робити, якщо буде змога, треба організувати легальне товариство і приносити користь таким чином — добре, якщо ні — то нелегально, Микола з ним не погоджується, нагадує, що він давав присягу: "Вели мені зараз Аракчєєв йти на вас з ескадроном і рубати — ні на секунду не задумаюся і піду". Микола ділиться з дружиною тим, що розповів йому П'єр, говорить, що не схвалює намірів Безухова йти проти уряду, мріє про те, як він викупить Отрадне і лишить дітям пристойну спадщину. Княжна Мар'я, сповнена тихої любові до цієї людини, відчуває, що він ніколи не зрозуміє всього того, що вона розуміє, і від цього вона ще сильніше, з відтінком жагучої ніжності любить чоловіка. Вона веде щоденник, в якому записує всі події, що сталися з дітьми за день. Микола визнає у глибині свого серця, що дружина набагато випередила його у духовному розвитку, це не пригнічує його, а навпаки підносить у власних очах, бо він відчуває щирі любов до себе дружини, відчуває, що вона сама наче частка його. В родині Ростових виховується син князя Андрія — Миколка. Йому вже п'ятнадцять років. Мар'я часто докоряє собі, що вона не відчуває до нього такої любові, як до своїх дітей. Миколка Болконський серед усіх домашніх найбільше

захоплюється П'єром. Він знає про дружбу свого батька з цим великим і добрим чоловіком. З розмов і натяків він зрозумів, що його батько колись кохав Наташу, тому до неї почуття теж особливі. Миколка любить свою тітку, дядька, але у житті хоче походити на П'єра — бути таким же розумним, щирим і добрим. Миколка чув все, що розповідав по приїзді П'єр, розмова дорослих справила на нього сильне враження.

Між Наташею і П'єром теж відбувається розмова, яка може бути тільки між справжнім подружжям. Поспішаючи висловити все, що вони передумали і пережили у розлуці, Наташа і П'єр говорять відразу про все, але чудово розуміють один одного, П'єр говорить про важливі державні справи, Наташа про дітей, про себе. Раптом Наташа запитує, чи схвалив би політичну діяльність П'єра Платон Каратаєв. П'єр не дивується цьому запитанню Дружини, говорить, що Платон, напевне, не схвалив би тієї діяльності, але їхнє сімейне життя він схвалив би.

Миколка Болконський прокинувся серед ночі. Йому снився сон, наче вони разом з П'єром йдуть попереду величезного війська, Миколка відчуває у сні присутність батька.

Прокинувшись, він пригадав все, що чув від П'єра, подумав, що батько напевно схвалив би наміри П'єра. Хлопчик мріє вирости і жити так, щоб бути гідним свого батька.

Частина друга

Толстой розмірковує про історичний процес, про роль особистості в історії: про те, що не особистість робить історію, а роблять її тільки народні маси, керовані загальними інтересами. "Найсильніший, нерозривний тяжкий і постійний зв'язок з іншими людьми є так звана влада над іншими людьми, яка у своєму справжньому значенні є тільки найбільша залежність від них". Особистість важлива в історії лише настільки, наскільки вона розуміє і приймає загальні інтереси, як свої особисті.